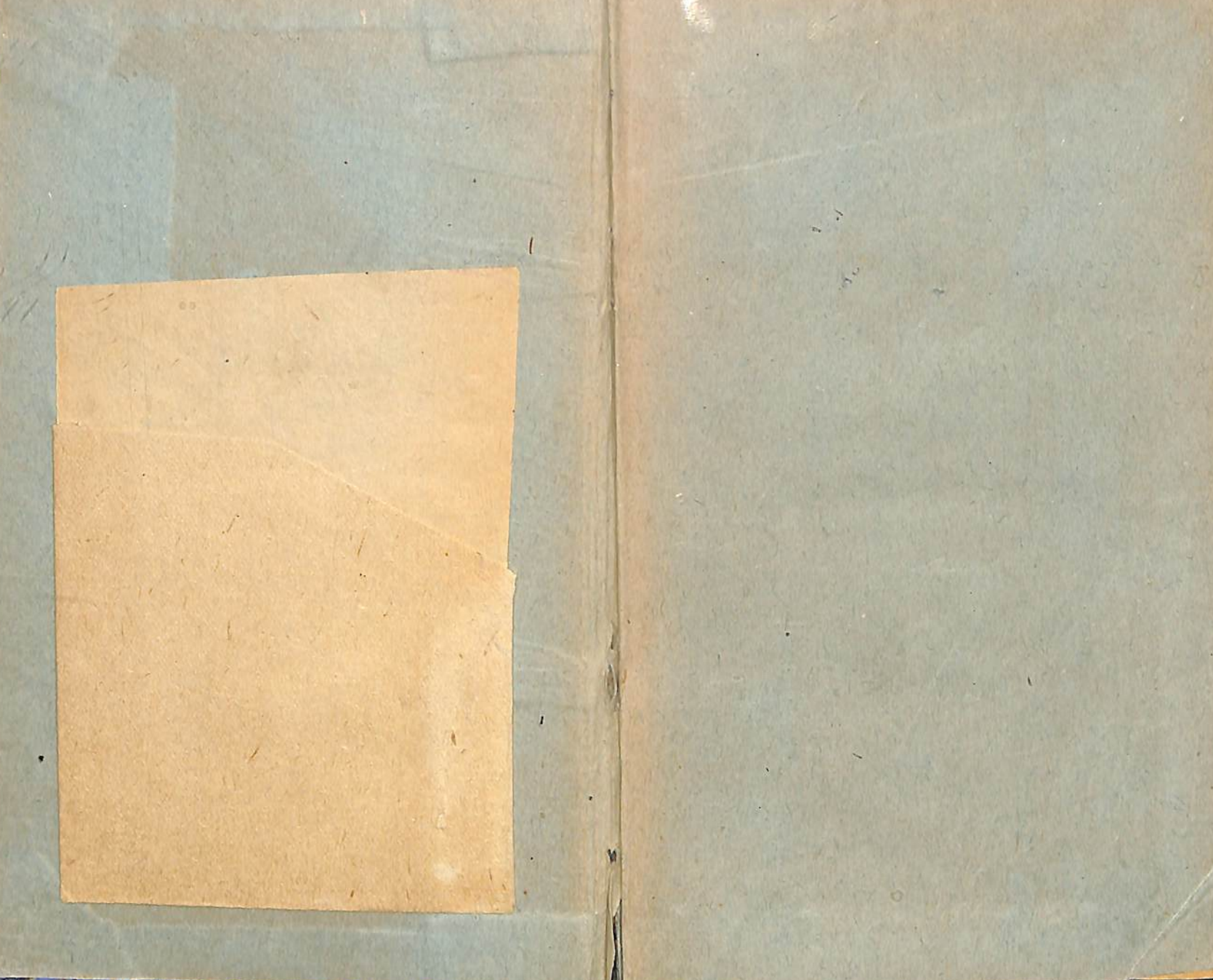

20908

891.99.09

f -90

891.049.09

բ-90

ՎԱԼԵՐԻ ԲՐԻՒՍՈՎ

ՀԱՅ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ ԻՐ ՆՈՅՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԳԱՐԵՐՈՒ ԸՆԹԱՑՔԻՆ ՄԷՋ

ԹԱՐԳԱՆՆԵՅ ՌՈՒՍ. ԲՆԱԳՐԷՆ

Հ. ՅՈՎՍԷՓ ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ

ՄԻԹԱՐԵԱՆ

ՎԵՆԵՏԻԿ

ՍՈՒՐԲ ՂԱԶԱՐ

1923

2.003

891.99.09

Բ - 90

պր ՎԱՆԵՐԻ ԲՐԻԿՍՈՎ

ՀԱՅ ԲԱՆԱՍԵՂԾՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ ԻՐ ՆՈՅՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԴԱՐԵՐՈՒ ԸՆԹԱՑՔԻ ՄԷՋ

ԹԱՐԳԱՆԵՑ ՈՌԻՍ. ԲՆԱԳՐԷՆ

Հ. ՅՈՎՍԷՓ ՄԱՐԿԱՐԵԱՆ

415

ՄԻԹԱՐԵԱՆ

ՎԵՆԵՏԻԿ

ՍՈՒՐԸ ՂԱԶԱՐ

1923

(9775)

Վալերի Բրիւսով

Ժամանակակից ոուս ամենանշաւոր բանաստեղծ և քննադատ գրիչներէն մին է Վալերի Բրիւսով, որ 1916ին Մոսկուայի Հայ մասնախմբէ մը յանձնարարութիւն կը ստանձնէ խմբագրելու հայ բանաստեղծութեան ուսերէն թարգմանութիւնները՝ սկսեալ ամենահին ժամանակներէ մինչև մեր օրերը, նպատակ ունենալով ոուս մեծ ազգին ծանօթացնել մեր բանաստեղծական գրականութիւնը:

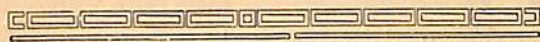
Մոսկուայի Հայ Մասնախումբին՝ որուն նախագահն էր Ս. Գ. Մամիկոնեան՝ կը մասնակցէին այս գովելի գործին շուրջ Կ. Բ. Կոստիկեան (վախճանած), Կարէն Միքայէլեան, Ա. Ի. Նշատուրեան և Պ. Ն.: Մակինցեան: Մեծապէս նպաստած է հաւաքածոյիս խմբագրութեան Պրօֆ. Կոստանեան իւր լայնածաւալ հմտութեան, մասնաւորապէս Միջնադարեան բանաստեղծութեան բաժնին մէջ ամենակարևոր տեղեկութիւններ տալով:

Անուանք հայազէտ Ռուս բանաստեղծներու՝ որոնք մասնակցած են իրենց թարգմանութեամբ զանազան հայ բանաստեղծութեանց՝ հետեւեալներն են. Իւ. Կ. Բալտրուշայիտիս, Կ. Գ. Բայլ - մոնտ, Ա. Ա. Բլոկ, Ս. Ա. Բունին աւագեմական, Վալերի Բրիւսով, Իւ. Ա. Վետրովսկի, Իւ. Ն. Վերիովսկի, Վեաչեսլաւ Իվանով, Ֆէոդոր Սոլոգուի, Վ. Ֆ. Խոդասէվիչ, Ս. Վ. Զերվինակի և ուրիշներ:

Հ. Յ. Մ.

1332558

30091-48.

ՀԱՅ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ ԻՐ ՆՈՅՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԴԱՐԵՐՈՒ ԸՆԹԱՑՔԻ ՄԷՋ

ՊԱՏՄԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Երկու ներհակ սկզբունքներու զոյգ ուժեր, հակընդդէմ գնացքով, խառնուելով և ձուլուելով նոր բանի մը, ուղղութիւն տուին Հայ կեանքի, և ստեղծեցին անոր ժողովրդեան նկարագիրն հազարաւոր տարիներու ընթացքին մէջ - Արեւմտեան և Արևելեան տարրը. Եւրոպական և Ասիական ոգին: Հայաստան՝ երկու աշխարհաց սահմանին վրայ գտնուելով՝ ընդ միշտ եղած է ազգաց մրցման ասպարէզ. բախտի բերմամբ նախօրօք սահմանուած է երկու զանազան մշակոյթի հաշտութեան ծառայելու. անոր՝ որու հիման վրայ զարգացաւ բոլոր բրիտոնեայ Արևմուտքը, և

անոր՝ որ մեր օրերը կը ներկայացնէ մահ-
մետական Արեւելքը: «Հայաստան՝ Եւրո-
պայի առաջապահն Ասիոյ մէջ», այս վաղուց
առաջարկուած ձեռն ուղիղ կը սահմանէ
մեր ժամանակի Հայ ժողովրդեան վիճակը:
Հայ ժողովրդեան պատմական առաքելու-
թիւնն է՝ ըստ իւր յառաջադէմ զարգացման
փնտռել և գտնել Արեւելքի և Արեւմուտքի
համադրութիւնը. և այս ջանքը լիապէս
կ'արտայայտուի հայ գեղարուեստական
ստեղծագործութեան, գրականութեան և
բանաստեղծութեան մէջ:

— Արդի գիտութիւնը¹, տեսականին
մէջ ցուցադրուած և փայլուն կերպով լու-
սաբանուած Ակադեմիական Ն. Մառն կը
տեսնէ հայ ժողովրդեան էութեան մէջ Արեւ-
մրտեան և Արեւելեան տարրը: Այս տեսականը
հայ ժողովրդեան ծագումը կը կապէ Գա-
մերական ըսուած շարժման հետ Բ-Է. դա-
րուն (Ն.Ք.): Այն դարուն մէջ Փոփու-

1. Այստեղ ես միայն կրնամ տալ մի քանի աղ-
նարկներ Հայաստանի պատմական ճակատագրի մասին:
Հայ ժողովրդեան աւելի մանրամասն պատմութիւնը
չբաւարարեալ է եմ առանձին պրակով՝ Լրացնելու համար
այս ուրուանկարը, և տպագրուած է նոյնպէս Մոսկուայի
Հայ Յանձնախումբէն. — ՎԱԼԵՐԻ ԲԵՒԻՍՈՎ, «Ուրուանդ-
կար Հայ ժողովրդեան պատմական ճակատագրին հին օ-
րերէն սկսեալ մինչեւ մեր օրերը». Մոսկուա, 1916:

գական ցեղերէն մին (հետեւաբար Հնդ —
Եւրոպական արմատ) Թրակիայէն անցնե-
լով ուրիշներու հետ ի Փոքր Ասիա՝ դիմե-
ցին Ալիս և Եփրատ գետերու վերին կողմե-
րը, տիրեցին զրացի ժողովուրդներու՝ յորս
կային նաև Ուրարտու և Նայիրի, մասամբ
ստրկացնելով, մասամբ ձուլելով բնիկներն
(ոչ Հնդ — Եւրոպական, ըստ Մառի, այլ
Յարեթական արմատ): Այս երկու ցեղերու
խառնումէն՝ Փոփուցացի աշխարհակալներէն՝
Հնդ — Եւրոպական ծագումով, և ընկճեալ
Ուրարտացիներն Յարեթական ծագումով,
ձեւացաւ Հայ ժողովուրդը, իր հետ միա-
ցընելով այսպէս, մաքուր արեւելեան տարրը
(ուրարտական)՝ արեւմտեան (փոփուցացի)
տարրին հետ: Այս կը հաստատուի հայ լե-
զուաբանական վերլուծումով, հին պատ-
միչներու վկայութեամբ, հնախօսական
փաստերով, ազգագրութեամբ, աշխարհա-
գրութեամբ և վերջապէս հայ ժողովրդեան
աւանդութեամբ: Ասոր համար մենք իրա-
ւամբ կ'ուզենք քննութեան առնել հայ
ժողովուրդը իր ինքնութեան մէջ իր արեւ-
մրտեան — արեւելցիք. մի և նոյն ժամանակ
իր ասիացի և եւրոպացի:

Բոլոր հայոց պատմութիւնը կը հա-
ւաստէ ժողովրդեան ոգւոյն այս երկմիու-
թիւնը, քանի որ սա փոփոխակի զանազան

ազդեցութեան ենթարկուած էր, երբեմն իւր արեւելեան դրացիներուն և երբեմն արեւմտեան: Իւր պատմութեան արշալուսին՝ հարկադրուած էր կրելու պարսկա — իրանեան բուռն ազդեցութիւնը, քանի որ այն առանձին սատրապութեան կը պատկանէր՝ ի թիւս հին պարսկական պետութեան (Զ. Էն Դ. դարու Ն. քան Վերիստոս): Հայերը կը կառավարուէին պարսիկ սատրապներով, պարսկական օրէնքներով կը դատուէին և կը մասնակցէին պարսկական զինուոյ, ժողովրդեան մէջ տարածուեցան պարսիկ լեզուն և զուտ պարսկական սովորութիւնները, և վերջապէս հայերը մեծաւ մասամբ իւրացուցին պարսկական հին ազգային կրօնքը: Պարսիկներուն — արիա — եւրոպական արմատ, — լեզուն կը պատկանի արիական ճիւղի ընտանեաց: Այլ հին պարսից իշխանութիւնները ժառանգութիւն էին ասորա — բաբելոնական (սեմական) կայսրութեան: Պարսիկները զօրաւոր ճնշում կրեցին այն սեմական քաղաքակրթութենէն՝ որ կազմուեցաւ հազարաւոր տարիներ առաջ քան մեր թուականը, Ասիոյ նախադրուներուն և մասնաւորապէս Տիգրիսի և Եփրատայ աւազաններուն մէջ, և իւրացուցին Եգիպտական քաղաքակրթութեան տարրերը՝ որոնց հետ ասորա —

բաբելոնականները միշտ յարաբերութեան մէջ էին: Իրանականութեան ենթարկուելով հայերն ընդունեցան նաև չափով մը ասորա — բաբելոնական քաղաքակրթութեան սկզբունքներն:

Պարսկական իշխանութեան շրջանը հայ ազգի նկարագրին վրայ ծանր հետեանքներ թողուց, զորս կարելի է յաջորդ դարերու մէջ նշմարել՝ անոնց բարոյականի, հաւատալեաց և կառավարչական կազմին մէջ: Օրինակի համար պարսկական լեզուն այն աստիճան տարածուած էր Հայոց մէջ՝ որ մինչև իսկ կիները գիտէին զայն (վկայ Քսենոփոն), և անտարակոյս մինչև իսկ այս հնադարեան ժամանակէն ի վեր հայ լեզուի մէջ մտած են բազմաթիւ իրանական արմատներ: Հայկական ամենազիջ տաճարը գրեթէ միաժամանակ կը հանդիպի իրանականին հետ, և Ստրաբոն կը գրէր թէ բոլոր պարսից աստուածները կը պաշտուէին նաև Հայոցմէ. ապացոյց են հայ աստուածներու անունները, Արամազդ, Անահիտ, Տիր, Միրհա. ընդունուած էր Հայոցմէ և զրադաշտական գաղափարը: Հայ թագաւորին արքունիքն իւր պաշտօնական «Արքայ արքայից» տիտղոսով՝ մինչև վերջին ժամանակներն ընդօրինակութիւն էր շրջութեան պարսկական

արքունեաց: Ընդհանրապէս փարթամութեան, մեծութեան և շքեղութեան կարգէ դուրս հրապոյրն իւրացուցեր էին իրենց արեւելեան դրացեաց ազգեցութեամբ, մի ժամանակ տէր և իշխան: Այս ազգեցութեան հակակշիռ եղաւ հսկայական հեղեղակոնութեան ազգեցութիւնը՝ որ սկսաւ խիստ արագ տարածուիլ Արեւելք՝ Աղեքսանդր Մեծի (մեռած 323 Ն. քան զՔրիստոս) աշխարհակալութենէ ետքը և Ասիոյ մէջ ձեացան Նոր կէս — Յունական թագաւորութիւններ: Մակեդոնացւոյն աշխարհակալութիւններն Արեւմտքի դռները բացին բոլոր մերձաւոր Արեւելքի համար, որ ամբողջ հազարաւոր տարիներ կղզիացած գոց կեանքով ապրած էին: Մերձաւոր երեք դարերու (Գ. դարու վերջերը և Ա. դարու կէսին Ն. քան զՔրիստոս) ընթացքին մէջ Եւլադայի բարերար հոտը բուրելով Հայաստանի վրայ, շատ մը բաներու մէջ շրջեց գաղափարները, աշխարհատեսութիւնը, նոյն իսկ ժողովրդեան նկարագիրը: Շնչասպառ Յունաստանը փոխանցեց, ինչպէս շատ ուրիշ երկիրներուն, այսպէս նաև Հայաստանի, իւր վերջին հառաչները պլուզաբերելով բոլոր Եւրոպիոյ քաղաքակրթութիւնը: Անձնատուր ըլլալով հայերն հելլենականութեան՝ նովին իսկ գործով մաս-

նակցեցան գեղեցկութեան անմահ աղբիւրին և գաղափարին՝ ուսկից ցարդ մենք կը հանենք մեր լաւագոյն գաղափարականները:

Հելլենականութեան արդիւնքն արդէն որոշ ձևով երեցաւ Մեծին Տիգրանայ (95 — 56 թ. Ն. քան զՔրիստոս) և իր յաջորդաց ժամանակ: Գէթ բարձրագոյն դասն Հայ Հասարակութեան այն ատեն անտարակոյս կը գտնուէր յոյն ազգեցութեան տակ: Այն ժամանակ Հայ ճարտարապետութիւնը կը կրէր իր վրայ գեղարուեստին կնիքը. հայոց տաճարներուն մէջ սկսան երևնալ ուլիմպիական արձաններն հաւասարապէս ազգային աստուածներու հետ: Կրթութեամբ հայերը կը հասկնային յունարէն, կը կարդային յոյն հեղինակները, կը հետաքրքրուէին յոյն գեղարուեստով. սովորութիւն եղած էր պատանիներ զբոսելու Աթէնք և ուրիշ ուսումնական Եւլադայի կեդրոնները՝ ուսմանց կատարելագործութեան համար: Գիտենք մենք որ հայ թագաւորներու պալատները կը հրաւիրուէին հելլէն հոետորներ, բանաստեղծներ, գիտնականներ, նկարիչներ: Հայաստանի մայրաքաղաքներուն մէջ՝ արքունի թատրոններում՝ կը ներկայացուէին Եւլադայի մեծ ողբերգուներու քերթուածները, Մեծն Տիգրանի որդին, թագաժառանգ (ապա թագաւոր)

Արտաւազդ Բ. ինքն կը գրէր հեւելէն լեզուով տրամաներ և բանաստեղծութիւններ: Այս հեւելեան ազդեցութիւնը՝ ինչպէս կ'երևի՝ ժողովրդի խորը չէր թափանցած. սակայն անոր ստեղծողական ներգործութիւնը յետոյ երեցաւ բոլոր հայ հոգեւոր կենաց արտադրութեանց մէջ:

Աստ պէտք է նշանակել որ այն դարու մէջ՝ երբ պատմական բախտի պատեհութեամբ՝ մի ժամանակ հասաւ Հայաստան իսկական կայսրութեան բարձրութեան, երբ հայ (արքայ արքայից) տիրապետութիւնը կը տարածուէր Կուրէն մինչև Յորդանան, և Մեդական լեռներէն մինչև Կիլիկիան Տաւրոսը, հայ ժողովուրդը ընդունեց իր մէջ արեւելեան բանաստեղծութեան (սեմական) նոր ալիքը: Տիգրան Մեծն և Արտաւազդ Բ. իրենց աշխարհակալութեամբ կը հասնէին մինչև Հրէաստանի սահմաններն և օգտակար համարեցան գաղթեցնել ի Հայաստան բազմաթիւ հրեաներ (հայ պատմիչները կը հաշուէին 100,000 գերդաստան): Յետոյ քանի մը նշանաւոր հայ ընտանիքներ իրենց ծագումը կը համարէին այս գաղթական հրեաներէն, մինչև իսկ Սաղմոսերգու Դաւիթ թագաւորի ցեղէն: Հասկանալի է որ այս գաղթական հեղեղը չէր կրնար ունենալ

իսկական ազդեցութիւն ժողովրդի զանգուածին վրայ: Այլ ինչ ինչ հետեանք կարող էր թողուլ անոր նկարագրին վրայ, ինչպէս ընդհանրապէս որ և է Փոքր Ասիոյ ուրիշ զանազան ազգութիւններ՝ այն մի քանի տասնեակ տարիներու ժամանակներն՝ երբ հայ յաղթող թագաւորները կը կատարէին իրենց արշաւանքները Կասպից ծովէն մինչև միջերկրական, և Եւքսինեան Պոնտոսի եզերքներէն մինչև Միջագետքի խորերը՝ երբ կրկին խառնուեցան ցեղերը. երբ նոր քաղաքներ կը կառուցուէին (ինչպէս գեղեցիկ Տիգրանակերտը) և եկուորներու հետ ցրուեցան երկրի զանազան կողմերը. և երբ դարերէ ամբարուած զանձերն՝ ի թիւս որոց գեղարուեստականները՝ նուաճեալ երկիրներէ թափեցան յաղթող Հայաստանի սահմանները:

Հոովմ ասիական երկիրներու պետութեանց կարգը մտնելէն և հռովմէական տիրապետութեան բոլոր Արեւելքի մէջ տարածուելէն ետքը, երբ աստիճանաբար թագաւորութիւններ և ժողովուրդներ իւր ծանր լուծին տակ կը հաւաքէր, Հայաստան չէր կրնար դիմադրել արեւմտեան նոր և ուժեղ ալեաց ազդեցութեան, այս անգամ հռովմէականացման: Հոովմայեցիք Ասիա մտան ի սկիզբն Բ. դարու Ն. Բ. Ք.

(189 տ. պատերազմ Մակնեսիոյ մօտ). բայց Հայաստան երկար ժամանակ դէմ դրաւ հռովմէական ազդեցութեան, հռովմէականութեան. հակառակ կեցաւ ժողովրդեան բարձրագոյն դասակարգի հելլենականութիւնը և ժողովրդեան իրանեան զանգուածը: Բարձրագոյն դասակարգը հռովմայեցւոյ մէջ նկատեց բարբարոսներ, Եւլադայի ստրկացնողներ, ժողովուրդը ձգտեցաւ դրացւոյն կողմը, ազգականի՝ ըստ սովորութեանց, և ըստ կրօնի՝ Պարթևներու, որոնք շատ բաներու մէջ յաջորդութիւն էին պարսկական պետութեան: Երեք հարիւր տարուան ընթացքի մէջ (Ա. դարու կէսէն յ. Ք. մինչև ցկէս Գ. դարու յ. Ք.) Արևելքի և Արևմուտքի պատերազմներու ժամանակ, ի Հայաստան մարմնացաւ պատերազմ «հռովմէական կուսակցութեան և պարթևական կուսակցութեան» ձևին տակ: Գարեբ անցան մինչև որ հռովմէականութիւնը յաջողութիւնը գտաւ Հայաստանի մէջ, և պէտք եղաւ արմատական քաղաքական յեղափոխութեան՝ որպէս զի Հայաստան յ. Ք. Գ. դարու մէջ Հռովմի անձուկ կերպով մօտենար և ըլլար ճշմարիտ դաշնակից: Հայաստանի և Հռովմայեցւոյ նախնական յարաբերութիւնները թշնամական էին: Հռովմայեցւոյ յարձակողական շարժումները

դէպ ի Արևելք՝ կը սպառնար տեղւոյն բոլոր թագաւորութեանց ազատութեան, որով զբոցեց բնականապէս բոլոր ասիական թագաւորութիւնները՝ դաշնակցելու Հռովմայ դէմ: Այսօրինակ դաշնակցութիւն էր մեծին Տիգրանայ և Պոնտացի Միհրդատի (Եւպատոր) կամ Արտաւազդ Բ. ինը պարթևաց թագաւորին հետ: Եւ ընդհանրապէս ամբողջ երեք հարիւր տարի մինչև նոր – պարսկական պետութեան հաստատումը՝ հայերը միշտ մնացին բնականապէս թշնամի Հռովմայեցւոյ, թէպէտեւ երբեմն սպառնալեաց տեղի տալով դուրս կու գային իբրև դաշնակից Հռովմայեցւոյ: Հռովմ կարողութիւն չունէր ստրկացնելու զՀայաստան. հռովմայեցւոյ տպած մետաքներն «Բելիձեայ Հայաստան», «Գրաւեայ Հայաստան», «Յադրուած Հայաստան», ևն. ևն. մակագրութեամբ՝ լոկ պարծանքի համար էին միայն. Հայաստանի հպատակութիւնը որուն հետամուտ էր Հռովմ (ըստ վկայութեան Մոմսենի) «Ներքին կապերէ զուրկ էր»: Տրայանոսի փորձն զՀայաստան հռովմէական գաւառ մ'ընելու՝ չյաջողեցաւ, և ոչ տարի մը զիմացաւ. ևն: Այլ Հռովմայ տուած հարուածներն Հայաստանի, Սիդդայի, Լուկուլլոսի, Պոմպէի, Անտոնինոսի, Կորբուլոսի և այլոց արշաւանքներով տկարացուցին

զայն: Հոովմայեցիք քայլ առ քայլ հետեւելով հարկադրեցին զհայերն՝ հրաժարելու բոլոր իրենց աշխարհակալութիւններէն և կամաց կամաց ներփակեցին զինքը իր բնական սահմաններուն մէջ. վար իջուցին (կայսերական) բարձրութենէ ազգային թագաւորութեան աստիճանի վրայ, որ յետոյ չկարողացաւ դիմադրել իւր զօրեղ դրացիներուն:

Այսու ամենայնիւ Հոովմայ հետ շարունակ յարաբերութեան մէջ ըլլալով՝ երբեմն թշնամական և երբեմն բարեկամական՝ անխուսափելիօրէն ներմուծին ի Հայաստան հոովմէական քաղաքակրթութեան սկզբունքներ: Արդէն Տիգրան Մեծն կը համարէր զինքը « Հոովմայ ժողովրդեան բարեկամ և դաշնակից », և կտակեց իւր որդւոյն՝ դաշնակից մնալ Հոովմայ հետ՝ իբր երաշխիք թագաւորութեան ապահովութեան համար: Նոր պատերազմներն Հոովմայ դէմ՝ շատ խտալացի գերիներ բերին Հայաստան, որոնց հետեւեցան հոովմայեցի վաճառականներ: Անտոնինոս իւր բանակներով հարկադրուեցաւ քանի մ'ամիս անցնելու Հայաստան (37 տ. ն. ք. Ք.): Օգոստոս ղրկեց Հայաստան մասնաւոր ղեսպանութիւն՝ առաջնորդութեամբ իշխան Տիբերիոս Կլաւդիոսի (20 տ. ն. ք. Ք.), յետոյ ղես-

պանութեան հետ երեցան Օգոստոս Կայսեր որդեգիրն Կայիոս Կեսար (1 կամ 2. յ. Ք.) և Գերմանիկոս (18 տ. յ. Ք.): Հայաստանի զահուն վրայ բարձրացան, հասկանալի է Հոովմայ նենգութեամբ, հոովմէական կըրթութիւն առած անձինք (Տիգրան Ե. Տիգրան Զ. իշ.): Տրդատ թագաւորն (58-59 և 62-107 տ. յ. Ք.) յետ երկար (շատ պարագաներու մէջ, յաղթանակաւ) պատերազմներու հոովմայեցւոց դէմ՝ յօժարեցաւ անձամբ Հոովմ հրթալու և ընդունելու Հայաստանի թագը Ներոնի ձեռքէն: Տրդատին հետ կ'երթային շատ նշանաւոր հայեր. ճամբորդութեան ժամանակ քաղաքները մեծամեծ հանդէսներով կ'ընդունէին զիրենք. Նարոլի և Հոովմ ի պատիւ թագաւորին տուին մեծամեծ խնջոյքներ, տօնական հանդէսներ, ներկայացումներ՝ թատրոններու մէջ, կրկէսներու մէջ՝ խաղեր: Ի դարձին Տրդատ հետը տարեր է շատ խտալացի նկարիչներ, վարպետներ և մշակներ, վերաշինելու՝ պատերազմներէ կործանած քաղաքներ և տաճարներ:

Քրիստոսի Բ. դարէն Հոովմայ քաղաքակրթական ազդեցութիւնը կը սկսի յայտնապէս երևնալ Հայաստանի մէջ: Չայս կը հաստատեն հնախօսական տուեալներ, — յայտնի պեղումներն Գառնի (Հին Գառնի),

չայ բամաստեղծ.

13320-58
(1547)

ուր գտնուած է տաճար Բ.-Գ. դարու՝ նոյն ժամանակի հռովմէական ճարտարապետութեան ձեերու նմանութեամբ: Նոյնպիսի ազդեցութիւն երեցաւ նաեւ քանի մը մասնական ուրիշ հնագիտական պեղումներու մէջ: Պէտք է ենթադրել որ հայոց մէջ մտաւ նաեւ լատին լեզուի և հռովմէական գրականութեան գիտութիւնը: Գոնէ կասկած չկայ որ հայ պատանիներ իրենց կրթութիւնը կատարելագործելու համար կ'երթային Հռովմ, ինչպէս նախընթացաբար կ'երթային Աթէնք. թէպէտև հայերը կրնային սորվիլ լատին լեզուն և իրենց հայրենիքը, քանի որ Բ. դարուն՝ Հայաստանի զանազան քաղաքներու մէջ կեցած էին հռովմէական բերդապահ զօրք: Հին Հայաստանի սահմաններու մէջ հիմա շատ լատին արձանագրութիւններ կը գտնուին. Տըղատայ մէկ վերտառութեան մէջ (Գ. դ.) կը գտնուի լատին «փետրուար» բառն գործածուած, ևն, ևն:

Ի Հայաստան հակակշիռ ելաւ հռովմէական ազդեցութեան՝ պարթևական կուսակցութիւնը. ազդեցութիւն՝ որ ժողովրդեան մէջ կը պահպանէր թշնամութիւն ընդդէմ Հռովմայ և այն ամէն բանի՝ որ կու գար Արևմուտքէ: Պարթևը շատ բանի մէջ մերձաւոր էր Հայաստանի, վասն զի նման

պայմաններու մէջ գտնուելով, հայ և պարթև երկու ժողովրդեան մէջ գոյութիւն ունէին շատ հին ազգականական կապեր, նմանութիւն բարոյականի մէջ, և զրեթէ միևնոյն կրօնքը: Բաց ասկից՝ Պարթևաց հետ դաշնակցութիւնը կը յուսացնէր պահպանելու քաղաքական անկախութիւնը. մինչդեռ Հռովմայ մերձեցումը հպատակութիւն կը նշանակէր, անցը ճորտութեան վիճակի, (զոր հռովմայեցիք կ'ընդգծէին՝ պահանջելով որ հայ թագաւորները թագն իրենց ներկայացուցչաց ձեռքէ ընդունէին): Առաջին դարու կէսերուն (յ. Բ.) Պարթևք յաջողեցան հայոց գահին վրայ իշխան հանել իրենց արքայական տունէն (այս իշխանաց կարգէն էր նաև՝ Հռովմ գնացող Տրդատ Ա.): Իշխանութիւնը շուտով ազգայնացաւ, այլ մնացին ազգակցական կապերը պարթև թագաւորաց հետ, որոնցպէս պիտի օգնէին ընդհանուր սկզբունքներու տեսակաւ նութեան ի Հայաստան Պարթևաց հետ:

Պարթևք չունենալով բարձր քաղաքակրթութիւն՝ չկարողացան Հայաստանի վրայ ազդել բառին իսկական նշանակութեամբ, այլ դաշնակցութիւնը և հաղորդակցութիւնը կ'ամրացնէր ի Հայս աւանդականութիւնը, իրանական տարրը: Այսպէս մի և նոյն ժամանակ Հայաստան թէ՛ հռովմէականա-

ցաւ և թէ մերձեցաւ իր դրացի իրանեան ցեղին . Արեմուտը և Արևելք երկու սկզբունքներն ալ հաւասարապէս զարգացան :

Հայաստանի ուղղութիւնը զգալի կերպով փոխուեցաւ, յետ անկման պարթեական թագաւորութեան (մերձաւորապէս 226 տ.)՝ երբ անոր տեղն անցաւ պարսկական նոր իշխանութիւնը, Սասանեանք, զբաւելով պարթե թագաւորներու գահը, վճռականապէս կտրելով իրենց նախորդներու աւանդութիւնները : Նոր պարսիկները ոգևորուած պարսկական պետութեան անցեալ փառաց շքեղ երազներով՝ կը դիմէին անոր, վերականգնելու իրենց երկրին մէջ հին պարսկական սովորութիւններն . ի մէջ այլոց և հին զրադաշտականութիւնը իւր բոլոր սկզբնական մաքրութեան մէջ և հաւածելու ինչ որ պարթեական էր : Բնական էր որ Սասանեանք չէին կրնար բարեկամական աչքով նայիլ Հայաստանի վրայ, ուր կը շարունակուէր թագաւորել պարթե իշխանութիւնը՝ զոր ի Պարսս տապալած էին : Բաց ասկից, նոր պարսիկները ցոյց տուին անմիջապէս յարձակողական հոգին ընդդէմ բոլոր դրացի երկիրներու — թէ՛ հռովմայեցոց գաւառներու սահմանագլխի և թէ՛ Հայաստանի : Այս ժամանակ հռովմէական

քաղաքակրթութեան ազդեցութիւնը Հայաստանի մէջ այնչափ ուժեղացեր էր՝ որ կարելի եղած է դաշնակցելու հռովմայեցոց հետ ընդդէմ հասարակաց թշնամոյն : Եւ յաջորդ դարու ընթացքին, բոլոր պատերազմներու մէջ զորս մղեց կայսրութիւնը ընդդէմ Պարսից, և որ իսկապէս շարունակ մէկ պատերազմ էր (որ յետոյ դարեր քշեց), հայերը միշտ հռովմայեցոց կողմը օգնութեան կը հասնէին իրրեւ ճշմարիտ դաշնակից :

Հռովմայեցոց հետ Հայոց ունեցած միութիւնը աւելի ևս ամրացաւ՝ երբ Հայոց Տրդատ Գ. մեծ թագաւորը բոլոր ժողովրդով մկրտուեցաւ (295—299 կամ 301) և քրիստոնէութիւնը պաշտօնական կրօնը եղաւ Հայոց : Ընդունելով քրիստոնէութիւն՝ որ ժողովրդեան սրտին խորը թափանցած էր՝ հայերը վերջնականապէս կապուեցան Արեմտեան աշխարհի հետ, քրիստոնեայ Եւրոպայի հետ : Բոլոր յաջորդ դարերու ընթացքին մէջ անոնք հաւատարիմ մնացին իրենց կրօնքին, և չյաղթուեցան իսլամութեան, որ ապագային ուժի զօրութեամբ հպատակեցուց իրեն՝ Ասիոյ նախադրանց ժողովուրդներէն մեծ մասը : Քրիստոնէութիւնը անյաղթելի անդունդ մը բացաւ Հայոց և Պարսից մէջ : Սակայն նորադարձ-

ներու հաւատարմութիւնը և քաղաքական դաշնակցութիւնը Հոովմայ հետ՝ չէր նշանակեր Արեւելէն բոլորովին բաժնուիլ։ Արեւելեան սկզբունքները կը պահպանուէին այն ժամանակի Հայաստանի մէջ քրիստոնեայ Ստորոց ազդեցութեամբ, ուսկից որ ընդունեցան նոր վարդապետութիւնը։ Ստորոց ազդեցութիւնը յետոյ յայտնի երեցաւ հայ գրականութեան առաջին շարժման մէջ և Հայաստանի ամենահին եկեղեցական կազմակերպութեան յուշարձաններուն վրայ։

Ինչպէս յայտնի է՝ Հոովմայեցիք շատ վատթար կերպով հատուցին Հայոց հաւատարմութեան փոխարէն։ Յովհաննոս Կայսրն ամօթալի խաղաղութեան դաշն կնքեց Պարսից հետ, տալով իրաւունք անոնց՝ աւեր ապականութեան տալ զՀայաստան. և սա, յայտնի է, չկարողացաւ դիմադրել թափին պատերազմի մը՝ որուն դէմ և ոչ Հոովմայեցւոց ուժը պիտի բաւէր։ Իսկ յետոյ (Դ. դարու կէսէն Է. դարու սկիզբն) հոովմէական կայսրութիւնը և Պարսիկներն զՀայաստան բոլորովին բաժնեցին մէջերնին, այնպէս որ երկու դարուց ընթացքին մէջ (ցսկիզբն Է. դարու) Հայաստան բաժնուած էր երկու մասի, Բիւզանդականի և Պարսկականի։ Այս երկու մասերու սահմաններն

անդադար փոփոխութիւն կը կրէին, քանի որ Բիւզանդական կայսերաց, Յուլիանոսի, Մարիկեայ, Հերակլի առանձին նուաճումները կը փրցնէին պարսիցմէ Հայաստանի առանձին նահանգներ՝ կայսրութեան հետ միացնելով։ Այլ ընդհանուր գործոց վիճակը կը ֆնար անփոփոխ։ Այս երկու Հայաստանները կը ֆնային իրր երկու օձախ, ուր կը վառէր և կ'ամրանար հայ կեանքի հիմնական սկզբունքները, Բիւզանդականին՝ արեւմտեան, և Պարսկականին՝ արեւելեան։

Բիւզանդական կայսերք գիտակցութեամբ կը դիմէին դէպ ի Հոովմէականութիւն (այն ժամանակի բացատրութեամբ, այսինքն, հելլենականութեան) իրենց հայկական բաժնին մէջ. կը ներմուծէին հոն ընդհանուր կայսերական վարչութիւն, կը յայտարարէին պետութեան լեզուով—յունարէն. կ'օգնէին տարածելու յոյն գրականութիւնը, Բիւզանդական գեղարուեստն, ևն, ևն. վերջապէս ամէն միջոց ձեռք կ'առնէին մինչև իսկ բռնութեամբ մտնեցնելու հայկական եկեղեցին (շատ առաջ առանձնացած) բիւզանդականին։ Պարսկական Հայաստանի մէջ, ըստ ճիշտ բացատրութեան Եղիշէի պատմագրին, «թագաւորութիւնը անցաւ նախարարաց», այսինքն կալուածատէր

իշխանաց, որոնք տուրքերը կը ժողովէին, պարսից բանակին որոշեալ թուով զօրք կը հայթայթէին, այլ ներքին գործերու մէջ ազատ կը կարգադրէին (որ տարաւ աւատականութեան): Հայաստանի այս մասին մէջ ազգային (իրական) սկզբունքը զարգացաւ, թողունք ըսելու այլ ևս, որ ժողովրդեան կեանքին վրայ ինչ ինչ ազդեցութիւն անկարելի էր որ ըրած չըլլար, դնելով պարսիկ իշխաններ, (Իրան-Սասանեան նշաններ հայ ճարտարապետութեան մէջ):

Երկու ազդեցութիւններն ալ յաջողութիւն գտած ըլլալ կը տեսնուին պատմութեան ընթացքի իրականութեան մէջ: Ե. դարու մէջ ծագեցաւ և սկսաւ շուտով տարածուիլ ազգային հայկական գրականութիւնը, Ս. Սահակայ և Ս. Մեսրոպայ ձեռքով հայկական գրոց գիւտէն ետքը: Սկիզբն՝ հայկական գրականութիւնը որոշակի ասորոց ազդեցութեան տակ ինկաւ, և ինչպէս կ'ենթադրեն՝ Ս. Գիրքը նախ ասորականէ թարգմանուեցաւ ի հայ լեզու (յետոյ սրբագրուեցաւ յունարէն բնագրի վրայէն): Ս. Զ. դարէն սկսեալ հայ գրականութեան մէջ յունական մեծ ազդեցութիւն կ'երևի, հայերը կը թարգմանեն մեծ քանակութեամբ յունարէն գրքեր փիլիսոփայական,

աստուածաբանական, ճարտասանական, պատմական գրքեր, քերականութիւններ և ստոյգ գիտութիւններ՝ մաթեմատիկա, աստղաբաշխութիւն, բժշկութիւն, աշխարհագրութիւն, ևն, ևն: Բոլոր հայ գրականութեան այս շրջանը կը կրէ հելլենականութեան դարու անունը: Իւր ծաղկելուն գագաթնակէտը կը հասնի Է. դարը, երբ նոյն իսկ հայերէն լեզուն կը յարմարէր յունարէն լեզուի գրքերու և ձևերու մէջ, հարստանալով նոր ոճերով, խօսքի նոր դարձուածքով, նոր դասաւորութեամբ բառից, երբեմն արուեստակեալ: Հելլենասէր հեղինակներու մէջ յայտնի կ'երևի փափազը՝ Իւրացնելու յոյն գրականութեան լաւագոյն կողմերը, քննասիրութիւն գաղափարաց, վերլուծական յարաբերութիւն խօսած նիւթին վրայ, ստոյգ և պարզ արտայայտութիւն:

Ասոր զուգահեռական՝ Հայ ժողովրդեան մէջ անտարակոյս գոյութիւն ունէր կուսակցութիւն՝ պարսից կողմը մերձեցնելու: Որոնց ներկայացուցիչները կը զինուորաւորուէին գլխաւորապէս հասարակութեան բարձրագոյն դասէն, մասնաւորապէս տիրող իշխանաց մէջ, և որոնց՝ պարսից հետ քաղաքական յարաբերութեանց մէջ՝ կը տրուէին զանազան առանձնաշնորհումներ:

Աւանդութիւնը (անարդար ըստ նոր քննադատութեան,) կը մեղադրէ, օրինակի համար, Վասպակին համակրութիւնը դէպ ի պարսիկներն, երբ պարսկական Հայաստանի կառավարիչն էր. (451 տ.) ապստամբութեան ժամանակ մերժեց միանալ ժողովրդեան շարժման հետ: Յուստինիանոսի պատերազմի ժամանակ՝ հայոց մի մասն կամաւորապէս պարսից կողմը կը բռնէր: Հայոց գաւառներու մէջ զորս Յուստինիանոս միացուցեր էր կայսրութեան՝ ապստամբեցան այն գաւառները՝ Պարսից հետ միացնելու նպատակաւ, են: Այս անցքերը և մատնութիւնները, չնայելով կարգ մը յայտնի ապստամբութեանց ընդդէմ պարսից հաւրատահարութեանց, ինչպէս Մեծն Վարդանայ (451 ամի), Վահանայ Մամիկոնեանի, (484 տ.) Վարդայ (511), միւս Վարդանայ (571 տ.) և ուրիշներու, կը վկայեն որ հայ ժողովրդեան մէջ կուսակցութիւն մը կար, որ կը զգար կապ և ազգակցութիւն Արեւելեան աշխարհի հետ:

Արարական տիրապետութիւնը (Է. դարու կիսուն) միացուց բոլոր հայկական նահանգները խալիֆայութեան իշխանութեան ներքեւ: Որոշ հետեանքն այն եղաւ որ կորսնցուց Արևմտեքի հետ ունեցած այն կապը՝ որ կը պահպանուէր Բիւզան-

դիոնի միջոցաւ, և անկէ չորս դար ետքը հայ մշակոյթը զարգացաւ գլխաւորապէս արեւելեան ազդեցութեան տակ: Արարական անմիջական տիրապետութիւնը Հայաստանի վրայ տեւեց մերձաւորապէս երկու դար (652 տ. 861 կամ 885). այլ հայկական երկիրներու մէջ խալիֆայութեան ուժն երթալով կը տկարանար (որ կը ցուցնէ հարկաց նուազումն որ դրուած էր Հայոց վրայ, 13 միլիոն դիրհեմէն Բ. դարու մէջ կիջնէ 8 միլիոնի. յետոյ 4 միլիոնի՝ Թ. դարու մէջ. նուազ քան 2 միլիոն՝ Ժ. դարու մէջ): խալիֆայութեան տկարութիւնը հասաւ այն աստիճանի՝ որ հայ աւատական տիրապետութիւններն աստիճանաբար կը դառնային կէս ազատական հայ թագաւորութիւններ և իշխանութիւններ, որոնց ամենանշանաւորն եղած է Բագրատունեաց թագաւորութիւնը (885) Անի մայրաքաղաքով: Բագրատունեաց թագաւորութիւնն ալ երկու դար տեւեց (Բագրատունեաց վերջինը՝ Գագիկ Բ. ըսպանուած է 1079 տ.): Բագրատունեաց թագաւորութիւնը կործանեցաւ Արևմտեան ստրկութենէ, նոր Եւրոպայէ՝ որ կը զարգանար այն ատեն (Թ.-ԺԱ. դար) միջնադարեան յատուկ մշակոյթով: Բոլոր Բագրատունեաց ժամանակը մենք չենք գտներ Արևմտեան Եւրոպայի ազդեցութեան զգալի

հետքը, և ընդհակառակն կը տեսնենք թափանցած՝ մահմետական Սըլեյլքի շատ հետքեր: Յիրաւի Բիւզանդիոնի հետ ունեցած կապը վերանորոգուեցաւ, բայց նոյն ինքն Բիւզանդիոն այն ժամանակները շատ բաներու մէջ արեւելեան ազդեցութեան տակ կը գտնուէր:

Այս երկու դարագլուխներն — Սըրբական տիրապետութիւնը և Բագրատունեաց թագաւորութիւնը՝ հայ ժողովրդեան և հայ գեղարուեստից վրայ արեւելեան և ասիական սկզբունքներու որոշ գերիշխող նկարագրութիւն թողուցեր են: Ճարտարապետութեան մէջ բիւզանդական ձևերը՝ որոյ տիրական ազդեցութիւնն եղած է Է—Բ դարերու մէջ, փոքր առ փոքր տեղի կու տան արաբական ոճոյն ազդեցութեան, որ ի սկզբան հպատակեցուց իրեն աշխարհական կառուցմունքներն, և ապա մտաւ տաճարներու մէջ: Մահմետական ազդեցութիւնը կ'երևայ և քանի մը գծերով հայ մանրանկարներու մէջ: Գրականութեան մէջ հելլենական դպրոցի անկումը կ'երևի, և զրագէտները կը սկսին իրենց յատուկ ոճեր փնտռել: Կարելի է թէ այս միջոցիս բանաստեղծութեան մէջ մտած են քնարերգութեան արաբական և պարսկական ձևեր: Շրջանիս վերջերը արեւելեան սկզբունքներ կը սկսին

չափազանց զգացուիլ՝ բոլոր կեանքի մշակութեան շրջաններու մէջ: Այլ հայաստանի կը մնար սպասել Սըլեմուտէն՝ նոր նորոգող գաղափարաց հոսանք մը:

Բագրատունեաց թագաւորութիւնը և ուրիշ հայկական թագաւորութիւններ և «իշխանութիւններ» ի հիւսիս բաժան բաժան եղան և Բիւզանդիոն տիրապետեց (ԺԱ.դ.): Շատ չքշեց, շուտով բոլոր այս նահանգներուն տիրապետեցին նոր յարձակողները տաճիկ — սելճուկներն (անկումն Անույ 1071 տ.): Թէպէտ և այս հարուածներով Հայաստան չկորսնցուց իւր ազատութիւնը: Նա վերածնաւ հարաւային կողմն ի Կիլիկիա, ուր դուրս ելլողներուն գլուխ կեցած Ռուբինեան իշխանները՝ կանգնեցին Կիլիկիոյ թագաւորութիւնը. — ի սկզբան փոքր իշխանութիւն, ապա ընդարձակ և նշանաւոր թագաւորութիւն: Այս Կիլիկեան թագաւորութիւնը տեւեց երեք դար (մերձաւորապէս 1080 էնց 1375 տ.): Մի և նոյն ժամանակ ի հիւսիս՝ բնիկ հայկական գաւառները նոյնպէս յաջողեցան ազատութիւնն ձեռք ձգել տաճիկ բռնակալներէ՝ կրօնակից Վրաստանի օգնութեամբ (սկիզբն ԺԲ. դարու): Անույ վիճակի կառավարիչներն եղան Երկայնաբազուկ իշխանը (Իվան և Ջաքարէ և իրենց ցեղը) վրացուց գերիշխանու-

Թեան ներքև, դրացի նահանգները ուրիշ հայ իշխաններու տուններէ կը կառավարուէին: Այս կէս ազատական իշխանութիւններն (Երկայնարազուկներու իշխանները կը կոչուէին այն ատեն «Թագաւորներ») տեղիէն մինչև Թամբուլանկի արշաւաններն (ժ.դ. դար) և Տաճիկ՝ Օսմանեան տիրապետութիւնը (ժ.դ. դ.):

Կիլիկիոյ Թագաւորութեան ժամանակ Հայերը մերձեցան Արևմտեան Եւրոպայի: Իր գոյութեան արշալուսոյն՝ Կիլիկիոյ հայերը յարաբերութեան մէջ մտան Խաչակրաց հետ՝ որոնց ճանապարհը կ'անցնէր Կիլիկիոյ վրայէն: Յաջորդաբար Եւրոպայի հետ այս յարաբերութիւնը ոչ թէ ընդհատեցաւ՝ այլ լայնօրէն զարգացաւ: Ռուբինեանը Թագաւորական տիտղոսն ընդունելով 1196 տ. Պապէն և Գերման-հռոմէական կայսրէն, և իրենց յաջորդները կապուեցան Եւրոպական տիրապետող տուններու հետ՝ երկար ամուսնական շարքերով: Մեր ձեռքը հասած են զանազան գրութիւններ որոնք եղած են Կիլիկիոյ Թագաւորներու՝ Եւրոպական արքունեաց և Պապերու մէջ (լատին լեզուով): Բնդարձակաժառակ Կիլիկիոյ վաճառականութիւնը աշխարհիս ամէն կողմերէ եկուորներով լեցուց, և բոլոր Եւրոպայի մեծ քաղաքները Կիլիկիոյ կե-

դրոններու մէջ ունէին իրենց գաղութներն և գործակատարները: Լեոն Ե. թագաւորութեան ժամանակակից վաւերագրութ մը (ժ.դ. դար) կը թուէ նաւահանգստի մէջ եղած նաւերը ճենովայէ, Վենետիկէն, Նիմէն, Մոնփելիէն, Սիվիլիայէ, Բրիւզէ, Լոնտոնէ, Մեսինայէ, Մայորկայէ, Կրետէն: Կիլիկիոյ պետութեան կազմը կը զուգահիւսէր Եւրոպական աւատականութեան: Սոյ գիտնականները կ'անուանէին զիրենք « ղոկտորներ »: Կիլիկիոյ գրիչներէն մէկը Ներսէս Լամբրոնացի (ժ.դ. դ.) կը գանգատէր թէ « ժողովուրդը փրանկներէ կը սորվէր ժամանակաւոր բարիքը սիրել, ինչպէս նաև շատ գեղեցիկ բաներ », և այլն:

Զուգահեռական ասոր՝ հին Հայաստանի գաւառներու մէջ առաջ կու գար հայ մշակոյթի հեռաւոր միութիւն Արևելքի մահմետական սահմանափակ մշակոյթի հետ: Վերջին կառուցմանց մէջ՝ Անի քաղաքին պեղումներէն ամենէն աւելի կ'երևի արաբական ճարտարապետութիւն: Պալատներու արդուզարդի մնացորդներ և տնական տընտեսութիւնը կը վկայեն զուտ արևելեան փարթամութեան զարգացման: Թէպէտև հիւսիսային Հայաստան միշտ յարաբերութեան մէջ էր Կիլիկիոյ հետ՝ սակայն անոր ստրկական վիճակը բնական անդամ ըրած

էր արեւելեան թագաւորութեանց ընտանեաց։
Նոր Պարսկաստանի և Վրաստանի մշակոյթն, այս շրջանիս, շատ աւելի ազդեցութիւն պէտք էր ըրած ըլլար հին Հայաստանի վրայ՝ քան Արեւմտեան Եւրոպան, ազդեցութիւն մը՝ որ կարող էր հասնիլ իրեն Կիլիկիոյ միջոցաւ։ Երեք դարու Կիլիկիոյ թագաւորութեան և Երկայնարագուկներու իշխանութեան առանձին գոյութիւնը հազար տարուան արդիւնը ունեցած են. արեւմտեան և արեւելեան տարրերը զանազան ձևերու և երևոյթներու մէջ ընդունուած են հայ-ժողովուրդէն։ Պատմական ճակատագրերը կարծես հոգացեր են, որպէս զի թէ՛ այս և թէ՛ միւս ազդեցութիւնը գերազանցէ իւր դարաշրջանները և միացնէ կեդրոնները։

Մոնղոլական արշաւանքներն և թուրք-Օսմանեան տիրապետութիւնը վերջ տուին Հայաստանի անկախութեան։ Երեք դար ետքը (ԺԶ, ԺԷ և ԺԸ) բոլոր Հայաստանի գաւառները մահմետական տաժանելի լծոյն տակ կը տառապէին։ Ճինկիզխանի, Լէնկ-թիմուրի (Թամերլանկի) և թուրք-Օսմանեան արշաւանքներու ժամանակ չտեսնուած աւերումներ, թրքաց Սուլթաններու և Պարսից Շահերու ջնջման քաղաքականութիւնը, թրքաց և Պարսից պատերազմները՝ որոնց

ասպարէզ եղած է մեծաւ մասամբ Հայաստան՝ երկար ժամանակ մարեցին հայ մշակոյթի լապտերը։ Այս երկհազարամեայ մշակոյթն, յայտնի է, անկարելի էր կուտարի մատնել։ Նոր մշակոյթի բերողներն՝ որոնք հիմունք դրին հայ վերածնունդի՝ հայ գաղութներն եղան, բեղմնաւոր ծնունդ ունեցան բոլոր Եւրոպիոյ մեծ քաղաքներու՝ և մասամբ Ամերիկայի և Ասիոյ մէջ։ Գաղութներու մէջ հիմնուեցան, ի մէջ այլոց, առաջին հայկական տպարանները և սկիզբն առաւ հայ նոր գրականութիւնը։ Եւրոպական հայ գաղութն (ի Վենետիկ, Վիեննա, Ամստերտամ, Բարիզ և ուրիշ քաղաքներ) իրենց իսկ ղերքովը կ'օգնէին թափանցելու հայ ժողովրդեան մէջ եւրոպական գաղափարներ։ Մի և նոյն ժամանակ բուն Հայաստանի մէջ հանգամանքի զօրութեամբ հայ ժողովրդեան ստրկացած բազմութեան մէջ կը թափանցէին սովորութիւններ, հաւատալիքներ և մահմետական աշխարհի կեանքի ձևերը։ Այս կերպով այս ճնշիչ դարերու մէջ հազարամեայ աշխատութիւնները շարունակուեցան։

ԺԹ. դարու սկիզբը հայ նահանգներու մէկ մասն անցաւ Ռուսաց պետութեան։ Ասով հայերը կարելիութիւն ունեցան ուժեղութեամբ խաղաղ զարգացման և նոր մշակոյթի

կեանք: Ծագեցաւ նոր գրական կեանք, և նոր գրական լեզու շինուեցաւ և ըսուեցաւ աշխարհարար, տարբեր հին դասական գրարարէ: Այս վերածնունդի միջոցին երևան ելաւ հայ դարաւոր անջատումը. Եւրոպայի և Արևելքի (ի Ռուսաստան) նոր գրականութեան սկզբնաւորութեան մէջ մտած էին նոր զանազան բարբառներ. Պոլսական՝ արևմտեան հայոց, Արարատեան՝ ռուսահայոց: Ասոր համաձայն նոր հայ գրականութիւնը կ'օգտուի երկու (քիչ տարբերութեամբ մէկը միւսէն) բարբառներով: Առանց մէկը միւսին արգելք լինելու՝ նոր գրականութեան զարգացումը երկուքի բաժնուած կ'ընթանար. արևմտեան (Եւրոպայի մէջ) և արևելեան (ի Ռուսաստան), ուսկից գոյացան երկու հիմնական գրական դպրոցներ, և կոչուեցան տաճկահայ և առաքելահայ դպրոցներ: Այս բաժանման մէջ կարելի է տեսնել ի Հայս՝ սկզբունքներու մրցման վերջին արձագանգները, Արևմտեան և Արևելեան:

Ազդեցութիւնը Յաբեթական և Արիական, Պարսկական և Ելլադայի, Պարթևաց և Հռովմայ, Նոր Պարսից և Բիւզանդականին, Արարները և Բագրատունեաց թագաւորութիւնը, Անեոյ Երկայնարագուկներու իշխանութիւնը և Կիլիկիոյ թագա-

ւորութիւնը, Հայաստան՝ մահմետական լծի տակ, և Հայ գաղութն՝ Եւրոպիոյ մէջ, Նոր գրականութեան տաճկահայ և ռուսահայ դպրոցներն. — այս է ընդհանուր պատկերով այն կայանները, որոնք կը բնորոշեն Արևելեան և Արևմտեան, Ասիոյ և Եւրոպայի փոխադարձ ազդեցութիւններն Հայաստանի մէջ: Եթէ հայ ժողովրդեան պատմական առաքելութիւնը պէտք է ճանչնալ այս երկու մշտական հակամարտ սկզբունքներու համադրութիւնը՝ ուրեմն այն ատեն հայ գրականութիւնը պէտք է արտայայտէ այս որոշման կայանները: Եւ նախ քան զամենայն պէտք է արտաքսէ այլասեռ տարրերու պայքարը. և ներդաշնակ հաշտութեան առաջին փորձերը պիտի ըլլայ քնարերգութիւն, իբր ժողովրդեան հոգւոյ ձայն:

Բ.

Հայ ժողովրդեան նկարագրի երկմիութիւնը կու տայ բանալին հայ ժողովրդական բանաստեղծութեան:

Հայ ժողովրդական առասպել մը՝ ըստ երևոյթին շատ հին ժամանակներէ մնացած է: Երբեմն — կ'ըսէ առասպելը — Բուլբուլ թռչունը կը սիրէր վարդը և կը գովարա-

նէր զայն ամէն ուրիշ թռչուններէ լաւ. ոչ մէկ թռչուն կարող էր հաւասարիլ բուլբուլի երգողական արուեստին մէջ: Այլ՝ եղաւ այնպիսի ժամանակ՝ որ օտար երկրէ թռաւ եկաւ ուրիշ թռչուն, հայ առասպելին մէջ Եաղոն. և Եաղոն ալ սիրեց վարդն և սկսաւ այնքան զովարանել զայն, որ բուլբուլն հարկադրեցաւ փախչելու օտար երկիր և անոր երգերը մոռցուեցան: Բուլբուլ՝ հայերէն կը նշանակէ սոխակ, այս բառիս ծագումը պարսկական է. այլ Եաղոն նոյնպէս կը նշանակէ սոխակ, յուսնարէն ٤٧٥٧. Այդոն բառին աղաւաղումն է (Այդոն — երկու առաջին տառերու փոխադրութեամբ եղած): Ժողովրդական առասպելին մէջ ուրեմն այլաբանօրէն կը ներկայանան երկու փոխադարձ ազդեցութիւնները, պարսկական և հելլենական, արեւելեան և արեւմտեան: Հայ երգերու մէջ կան արեւելեան երփներանգ գոյները վառ միացած արեւմուտքի կուռ և զուսպ յատկութեան հետ:

Թէ է՛րբ երեցած են այս կամ այն քնաբերգական բանաստեղծութիւնները՝ մեծաւ մասամբ անկարելի է մեզ որոշել ժամանակը: Միայն անոնցմէ ոմանց ժամանակը կարելի պիտի ըլլայ մեզ որոշել, կամ անոր համար որ անոնք հասած են մեզի յայտնի ժամա-

նակի մը արձանագրութեանց մէջ (ինչպէս քանի մը ամենահին երգեր տւանդած են մեզի Մովսէս Խորենացին, Գրիգոր Մագիստրոս և ուրիշներ), կամ անոր համար որ երգն յայտնի վերաբերութիւն ունի որոշ պատմական դէպքի հետ (այսպիսի երգ Լեոնի գերութեան մասին, նոր երգեր Զէյթունցոց ապստամբութեան մասին և ուրիշներ): Երգերու բովանդակութիւնն ինքնին, լեզուն իսկ՝ որով զրուած են միշտ՝ չեն ցուցներ անոնց ծագման որոշ ժամանակը, անոր համար որ նոր սերունդը շատ անգամ հին երգերը կը յարմարցնէր իր հայեացքին և իր ոճին (օր. փոխանակ հեթանոս աստուածոց անունները դնելու՝ կը դնէ Քրիստոսի, Տիրամօր, Գրիգոր Լուսաւորչի և սրբոց, և հին բառերն և բացատրութիւնները փոխելով՝ կը դնէ աւելի արդի ընդունուած բառեր): Ասոր համար ժողովրդական երգն հայոց մէջ՝ ինչպէս և ուրիշ ազգաց մէջ՝ պէտք է համարել իբր բոլոր ազգին պատմական կեանքին ամփոփումը: Սերունդէ սերունդ, դարէ դար արտադրեցին իրենց քննադատական աշխատութիւնները. գեղագիտութեան պահանջներու նուազ հաճելի երգերը կը մոռցուէին. երգն հաճելի ըլլալով նոր դարու՝ ինչպէս հաճելի էր հայրերու և պապերու՝ պինդ կը պահուէր

ժողովրդեան յիշողութեան մէջ: Այսպիսի (բնական ընտրողութեամբ) քանի մը կանոններ մշակուեցան, շինուեցաւ մասնաւոր տապան մը երգերու՝ ուր կը պահուէր բոլորը, ժողովրդեան շատ մերձաւոր կը թուէր, թանկագին և կարևոր: Անաղարտ մնալով դարուց ընթացքի մէջ ժողովրդեան երգերը՝ չեն վկայեր այս կամ այն շրջանին մասնաւոր հրապոյրի, այլ ընդհանուր արտայայտութեան ժողովրդեան հոգւոյ:

Տակաւին չկայ հայ ժողովրդական երգերու կատարեալ հաւաքածոյ, ինչպէս յաջողած են, օրինակի համար, (ի բաց առեալ մեծ ազգերն) Լատինները կամ Ֆիններն: Պատմական կեանքի պայմաններն ամէն կերպ արգելք եղած են նիւթ հաւաքելու, ցարդ ժողովրդական հեքեաթներ հաւաքողները կը շարունակեն գտնելու և գրի առնելու մինչև հիմա անյայտ մնացած նմոյշներ ժողովրդական ստեղծագործութեան. (տողերս գրողն վկայ էր այսպիսի աշխատութեան թիֆլիս 1916 ամի): Այլ թէ՛ ուսումնական թերթերու մէջ (որոնց մասին վերջին տարիներս շատ աշխատած է Պրօֆ. Կ. Կոստանեանց) և թէ՛ ժողովրդական երգարաններու և տաղարաններու հաւաքածոյից մէջ գտնուածը բաւական է գաղափար տալու մասնաւոր, բացառիկ հայ

ժողովրդական քնարերգական հարստութեան վրայ: «Ամէն հայու մէջ բանաստեղծական հոգի կայ», կը հաստատէ հին զրոյցն, և կ'արդարացնեն հայ երգերու հաւաքածոյքն: Ունենալով ժողովրդական ստեղծագործութեան սովորական բարեմասնութիւնները՝ անմիջականութեամբ, անարուեստականութեամբ, մակդիրներու անվրէպ ճշդութեամբ, — հայկական երգը կ'ափշեցնէ՝ բաց ասկէ՝ մասնաւոր խուզարկութեամբ ընտիր բառերու՝ որ-օրինակի համար — սլաւական երգերու յատուկ չէ: Հայ երգերու ծանօթանալով, երբեմն հազիւ կը հաւատաս, թէ այս՝ չըլլայ նուրբ մտածութեան արտադրութիւն մը որ և է ժամանակակից քերթողի մը՝ որը փորձուած վարպետ է տաղաչափական արուեստի մէջ, մինչև որ չիմանաս թէ ժողովուրդը ցարդ կ'երգէ այս երգերը Սրարատեան դաշտի վրայ, Արաքսի հովիտներու մէջ, հին Հայաստանի լեռնաբնակ զիւղերու մէջ և նաև ոչ հեռու մեզմէ, մինչև վերջին եղբրական օրերը կ'երգէր վանայ ծովուն եզերքները:

Հայ ժողովրդական երգերու մէջ չըկան սկանտինաւեան երգոց դաժանութիւնը՝ ցուրտ ծովէն սնած և կապարեայ երկնքէն ազդուած. անոնց մէջ կը շնչէ Հարաւային

Զերմութիւն և Արեւելեան պերճութիւն։
 Հայ երգերու մէջ չկայ տխրութիւն ոռու
 երգերու և պարզութիւն, կազմուած մեր
 ժողովրդեան մանկութեան օրերն. անոնց
 մէջ կը զգացուին ժողովրդեան մեծ հասու-
 նութիւն, որրոցէն ինկած երկրիս լուսաւոր
 ժողովրդոց մէջ։ Չկայ հայ երգերու մէջ
 և գերմանական կոշտութիւն՝ շատ ան-
 գամ խորշեցնող անպարտական արտայայ-
 տութեամբ. նա փոխ կ'առնէ գաղափարաց
 նրբութիւն և զգացողական պատուականու-
 թիւն՝ իւր արեւելեան դրացի ազգերէն։
 Միաժամանակ օտար է հայ երգերու մէջ
 արեւելեան ազգաց երգերու զգացմանց
 չափազանցութիւն. արիական արիւնք և
 հելլենական դարձող փրկարար սանձ դրած
 են զբօսանքի արեւելեան երեւակայութեան։
 Բոլոր իւր խանդավառութեամբ հանդերձ
 հայ երգը պարկեշտ է, իւր բոցավառու-
 թեամբ հանդերձ՝ զուսպ է արտայայտու-
 թեան մէջ։ Այս բանաստեղծութիւնը՝ ըստ
 արեւելքի՝ ծաղկաւէտ, ըստ արեւմուտքի՝
 իմաստուն, գիտակից վշտի՝ առանց յուսա-
 հատութեան. կրքերու մէջ առանց կա-
 տաղութեան, բերկրութեան մէջ առանց չա-
 փազանցութեան, պարսից վեհապետի հա-
 բմի երգը չէ, այլ սիրահարի հառաչանքը
 որ կը սպասէ իւր սիրելւոյն տեսութեան.

ո՛չ Մեհմետի կոչը — « գերի առէք մատա-
 ղահաս ստրուկները » — այլ մօր մը որդւոյն
 տուած օրհնութիւնը՝ որ կ'երթայ արդար
 պատերազմի ճակատը. ո՛չ այրի հնդկուհւոյ
 խոնարհ հառաչանքը՝ թաղման խարոյկի
 առջև, որուն վրայ ինքը պիտի ածխանայ
 դիակին հետ ի միասին, այլ կատարեալ
 քրիստոնէական խոնարհութեամբ կնոջ ողբը՝
 սիրելի ամուսնոյն գերեզմանին վրայ։ Եւ
 մասնաւոր նրբութիւն ձևի և ինքնուրու-
 նութեան՝ մօտենալու իւրաքանչիւրի դիտա-
 ւորութեան, թոյլ կու տայ մեզի կոչելու
 հայ ժողովրդական բանաստեղծութիւնը
 նկարիչ ժողովրդեան երգ։

Այս հաւաքածոյիս մէջ թարգմանուած
 ժողովրդական երգերը պէտք են հաստա-
 տել վերը ըսածներս, ինչ չափով որ
 թարգմանութիւնը կրնայ փոխանցել ժո-
 ղովրդեան ստեղծագործութեան հմայքը։
 Որչափ ալ ուժով չազդէ ազգութիւնն իւր
 կնիքը քերթողի ստեղծագործութեան վրայ՝
 միշտ բոլոր ժողովրդոց և դարերու բանա-
 ստեղծութեան «ճաշակի» մէջ ընդհանուր
 բան մը կայ, բան մը որ համաշխարհային
 գեղարուեստական մշակոյթ՝ թոյլ կու տայ
 վերստին ստեղծել ուսանաւորներ ուրիշ
 լեզուի մէջ։ Ժողովրդական երգի մէջ ամէն
 ինչ՝ սկսեալ լեզուէ՝ ունի իւր ուրոյն կերպն,

ամբողջութիւնը, և անփոփոխութիւնը: Բաւական չէ պահել բովանդակութիւնը, միտքը, պատկերները. թարգմանութեան ամէն ճշգրտութեամբ հանդերձ՝ կարող է աչքէ փախցնել ամենակարեւոր մասը՝ որ կը բովանդակէ իր մէջ ժողովրդական երգի ամենէն հրապուրիչ մասը: Յամենայն դէպս կարելի է ընթերցողաց ուշադրութիւնը դարձնել այսպիսի բաներու վրայ, ինչպէս է (Nocturne) Յայգանուագ (կոչումս, յայտնի է, տրուած է վերջի ժամանակներու ժողովողներէ), որոյ թովզութիւնը այնպէս կուռ գրուած է որ ժողովրդական երգիչը կ'արտայայտէ հաւաքային գիշերի բոցավառ շքեղութիւնը՝ սիրահարական երգով «Ո՛վ դու անգութ սևորակ գեղեցկութեամբ»... որոյ շարագրութեան նրբութիւնը՝ մասնաւոր յանկերգներով վերը ըսուած բառերու՝ պատիւ պիտի բերէ ո՛րէն արդի բերթողութեան վարպետի. — վանայ եզերքը գրուած փոքր երգի. «Ախ թող բացուին լուծուին և ջուր դառնան...» ուր եօթը տողերու մէջ նկարուած է ամբողջ սիրոյ մի ծով, ուր մանաւանդ կը զարմանայ մարդ՝ գտնելով այսքան անսպառ գեղեցկութիւն այնքան սովորական նիւթի մէջ: Դարձեալ անկարելի է չցուցնել ինքնութիւնը (արարողական) հարսանեկան երգի «Թագաւորին

ինչ տամ ես...» ուր երգիչը իրեն կը վերապահէ իւրաքանչիւր քառատողին մէկ տողը (մնացեալը կրկնութիւն) և այսպիսի գեղարուեստական սահմանափակ միջոցներով կը հասնի ամենաբարձր զանազանութեան. նոյն երգերու դասին կը պատկանի. «Դարձեալ եկան այն հաւերն» օրօրոցի և թաղման երգերը, — Համբարձման «Ձան գիւլիւմ» ները և վերջապէս բոլոր ուրիշ նման ոտանաւորներու ձևերը, որոնք կը ներկայացնեն այդպիսի զանազան միտքեր և եղանակներ:

Քնարերգութիւնը կը տիրապետէ հայ ժողովրդական բանաստեղծութեան մէջ. բայց միայն յատկապէս իւր ստեղծութեանով: Երգերու շարքին հետ հայ ժողովուրդն արտադրած է ոչ սակաւ վիպային ոտանաւորներ (պատմական, կրօնական և ուրիշներ) և հեքեաթներ: Ասիկա մասնաւորապէս հետաքրքրական է ազգագրախօսներու, քանի որ կը փայլեցնեն իրենց մէջ բարբեր, հաւատալիքներ և զանազան դարաշրջաններու ժողովրդական հոգին: Միակ մեծ զիւցազներգութեան մէջ՝ նմանութեամբ «Իլիականի և Ոդիսականի» կամ «Նիբելունկներու երգի»՝ հայ ժողովրդական վիպակները չձուլուեցան: Այսպէս անոնցմէ ամենահիններն, որոնցմէ Մովսէս Խորենացին հատուածներ կը յիշէ,

կորսուած են: Անոնք որ մեզի հասած են՝ բոլորն ալ կը պատկանին քրիստոնէական դարաշրջանին և այն՝ համեմատաբար ուշ ժամանակի: Ամենէն աւելի ժողովրդական վէպը « Սասունցի Դաւիթ »ն է (Սասունյ իշխանութիւնը միաժամանակ Անույ Երկայնարագուններու իշխանութեան հետ կը ծաղկէր, այս է Ժ.Գ. Ժ.Գ. դարուն): Դաւիթ անձնաւորութիւնն է ժողովրդական գաղափարներու, անսահման հզօր դիւցազն, աներկիւղ քաջազն, խորապէս ողջախոհ, անյողղող, անղրդուելի, ազնիւ, մինչև վերջը արդար: Բայց վիպասանութեան մէջ Դաւիթի ծաղրական յատկութիւններ կը տրուին, որոնք շուրջ կը ձգեն իր բարեկրթութեան. միամիտ պարզութիւնը՝ այսինքն իւր ուղղամտութիւնը՝ յաճախ հերոսը կը ձգէ վտանգաւոր վիճակի մէջ: Բաց աստի՝ Դաւիթ թութով էր, ընդունակ էր ոգևորուելու. երբեմն յայտնի սխալներ կ'ընէ. այս բոլորը կուտայ այդ պատկերին կենդանի ճշմարտութիւն մը: Դաւիթի հետ նկարագրուած են վիպասանութեան մէջ կարգ մ'ուրիշ անձինք, որոնց բնութեանց մէջ նոյնպէս միացած են լուսաւոր և մութ յատկութիւններ, ինչպէս Դաւիթի հօրեղբայր Օհանի մէջ. մինչև իսկ վիպասանութեան « Ոճրագործ » հսկայ

Մարամելիքի մէջ կ'երևին ինչ ինչ զրաւիչ գծեր: Վիպասանութիւնը կենդանի գոյներով կը նկարագրէ իւր ժամանակի կենցաղը, միջին դարու վերջերու իշխանական վէճերը և մուսուլմաններու խուժող ճնշումը: Անկասկած « Դաւիթ Սասունցի » գրուած է ոչ առանց ուժեղ ազդեցութեան պարսկական վէպի (Բուստէմի դէմքը և ուրիշներու). բայց հայ պատմողները ներմուծած են վէպի մէջ և իրենց բնորոշ գծերը. օրինակի համար, տկարացուցեր են արևելեան տիպարներու չափազանցութիւնները: Մեր հաւաքածոյին մէջ՝ որ է « Նմոյշներ հայկական ժողովրդական վէպի » մենք տուել ենք նշանաւոր մասը Դաւիթ Սասունցւոյ վիպասանութեան (ըստ Մանուկ Աբեղեանի) և « Ասլան Աղայի զրուցին » զուտ արևելեան նիւթը մշակուած քրիստոնէական հոգով:

Հայաստանի մէջ ժողովրդական բանաստեղծութիւնը՝ ինչպէս ուրիշ ազգերու մէջ՝ բերանացի էր. իւր ստեղծումները կը պահուէին ժողովրդեան յիշողութեան մէջ: Արուեստական բանաստեղծութիւնը կրնար միայն երևան գալ գրի տարածուելով, որ Հայաստան համեմատաբար ուշ հաստատուած է: Աւանդութիւնը կը վերագրէ հայ զրոյց գիւտը սուրբ Մեսրոպայ և Սահակայ

(Ե. դար 1. Գ.): Արդեօք գոյութիւն ունէ՞ր մինչև այն ժամանակ հայ գրաւոր յիշատակութիւն, (որ կարենար օգտուիլ յոյն կամ ասորական գրով). վիճելի հարցմունք. Ըստ երևոյթին ունէ՞ր գոյութիւն, սակայն ոչ ինչ հասած է մեզի կամ գրեթէ ոչ մի հետք: Մենք գիտենք որ հին աւուրց հայ գրիչները կ'օգտուէին օտար լեզուներէ, կը գրէին կամ յունարէն, ինչպէս հիններէն մին Արտաւազդ Բ. Թագաւորը, և ինչպէս իրմէ քիչ մը հտքինները, որոնց շարադրութիւններն հասած են մեզի, Ագաթանգեղոս, Դ. դար, Փաւստոս Բիւզանդացի, Դ. դար, և ուրիշներ. կամ ասորւոց լեզուով (ինչպէս հաւանական է) Զենոր Գլակ, (Դ. դար): Յետ գրոց գիւտին կը սկսի ազգային մատենագրութիւն մայրենի լեզուով, սակայն անոր արագ ծաղկիլը կը ստիպէ հետեցնել, թէ նախընթացարար գոյութիւն ունէին հայ գրիչներու արտադրութիւններ ոչ միայն օտար՝ այլ և հայերէն լեզուով: Արդի գիտութիւնը կը մերժէ թոյլ տալու միւսնոյն դարու մէջ տեսնել նոյն իսկ հայ գրոց ծրնունդն և միանգամայն անոր հարուստ բեղմնաւորումը, ինչպէս կ'երևի Ս. Գրոց գերազանց թարգմանութեան մէջ, (որ արեւմտեան քննադատէ մը կոչուած է «Թագոսի րարգմանութեան» և յաջորդաբար «Ու-

կեղեկ դար հայ գրականութեան» ըսուած է): Ասոր համար կ'ենթադրեն թէ գրոց գիւտէն առաջ գոյութիւն ունեցած է հայ գրաւոր գրականութիւն, որ գործածած է օտար կամ իրեն անկատար այբուբենը. (նոյն դարու զանազան հեղինակներ ակնարկութիւն կ'ընեն այս բանիս): Սակայն բոլոր այս գրականութիւնը կորսուած է և մեզի համար հայ գրականութիւնը կը սկսի ոչ առաջ քան Ե. դար. 1. Գ.

Այն դարաշրջանը՝ երբ հայ գրականութիւնն սկսաւ ի Հայաստան՝ կը բնորոշուի, ինչպէս նաև մեծաւ մասամբ ուրիշ տեղեր, գերակշռող քրիստոնէական գաղափարներու ազդեցութեամբ: Միջին դարու սկիզբն էր, երբ միջնադարեան աշխարհահայեցողութիւնը կազմուեցաւ, որուն հիմն էր կրօնական վերաբերում դէպ ի աշխարհ, այսինքն այն հայեացքը՝ թէ աշխարհս հովիտ է մեղաց և վշտաց. այլ ճշմարիտ կեանքը կը սկսի մահուրէն հտքը: Միջնադարեան աշխարհահայեցողութիւնը կը դատապարտէր բոլոր երկրաւոր գուարճութիւնները, և իսկական երջանկութիւնը կը համարէր միայն հոգևոր ուրախութիւնը. նախ և առաջ աղօթասիրութիւն, աստուածգիտութիւն. և իբր ատոնց վարձք՝ յափշտակուելով միանալ Աստուծոյ հետ:

Դպրոցական իմաստասիրութիւնն ու խորհրդական աստուածաբանութիւնը միջին դարու բոլոր հոգևոր կեանքի հիմնական սկզբունքներն էին, որոնք ուղղութիւն կու տային գիտութեան և գեղարուեստի: Հայաստանի մէջ որչափ հոգեկան կեանքը կ'ընթացնար Արեւմտեան հոգեկան կենաց ուղղութեամբ՝ նոյնչափ ալ այս սկզբունքները նախորոշեցին հայ հին գրականութեան հոգին, ուր կրօնական տարրը տիրաբար կ'արտայայտուէր, և այդ պատճառաւ ալ մղուեցաւ դէպ ի դաւանական կռիւները՝ որ արեւելեան քրիստոնէից յատկութիւն է: Բարեբար հակազդեցութիւն ունեցաւ այսպիսի միակողմանի ուղղութեան՝ յոյն դասական գրականութեան ազդեցութիւնը, որ նոյն Ե. դարուն սկսաւ տարածուիլ Հայաստանի մէջ բազմաթիւ թարգմանութեամբ, և է. դարու մէջ հելլենասէրներու դպրոցն առաջ եկաւ: Այս հելլենականութեան ազդեցութեան կը պարտի հին հայ գրականութիւնը իւր լաւագոյն ստեղծագործութիւնները, մասնաւորապէս պատմական կարգի արտադրութեամբ, առանց բացառութեան, նաև Մովսէս Խորենացին (որուն վրայ ի միջի այլոց կայ Հոմերոսի ազդեցութիւնը):

Շատ հաւանական է որ կրկին վերոյիշեալ ազդեցութիւնները ներգործած են

հայ հին բանաստեղծութեանց վրայ: Եկեղեցւոյ երգերու կարգին մէջ պէտք է ենթադրել թէ Հայաստանի մէջ գրուած են նաև ոտանաւորներ, որոնք օրինակներ ունեցած են իրենց՝ յոյն և լատին բանաստեղծներ, կամ Հոմերոսի և Վիրգիլեայ երգերն և աղերսանդրեան վիպասանութիւնները: Մեզի հասած են մի քանի փրշրանք այս հին բանաստեղծութիւններէն կրօնականը, և երկրորդին գոյութիւն ունենալու մասին պէտք է միայն ենթադրել: Այն ժամանակի բոլոր «աշխարհիկ» բանաստեղծութիւնները (թէ այսպիսիք գոյութիւն ունէին՝ մենք չենք տարակուսիր) կորսուած են. պահուած են միայն «կրօնականները» շնորհիւ անոր՝ որ անոնց մի մասն ընդունուած էին եկեղեցական պաշտամանց մէջ: Մասնաւոր կերպով եկեղեցին պահած է՝ յաջորդ դարերու համար՝ ամբողջ բազմադարեան շրջանի հայ քնարերգութիւնը, կազմելով զանազան հեղինակաց լաւագոյն ոտանաւորներէ մասնաւոր երգարան, իւր բարձր իշխանութեամբ իրաւունք տալով այս ոտանաւորներուն և ընդհանուրի ուշադրութիւնը դարձնելով անոնց վրայ: Պահուած են նաև այս երգարանէն դուրս ուրիշ սակաւաթիւ ոտանաւորներ՝ գլխաւորապէս անոր համար՝ որ միևնոյն հեղի-

նակներու գործ ճանչցուած էին, որոնց կը վերագրուէին և օրհներգութիւնները, եկեղեցիէ ընդունուած:

Հաւաքածոյն՝ որով մեզի հասած են հայ կրօնական ամենահին երգերը՝ կը կոչուի Շարական: Կ'ենթադրեն թէ այս բառը սեմական ծագումն ունենայ, և հայ լեզուի մէջ մտած ըլլայ միայն ժ. դարու մէջ: Կը նշանակէ «հոգևոր երգ» և իւր իսկ անուան իմաստով՝ այն գիրքը՝ յորում այս երգերը հաւաքուած են: Ներկայ ծանօթ «Շարականաց» խմբագրութիւնը, ինչպէս կ'երևի, եղած է միայն ժ. դարուն մէջ, այլ անկէ առաջ շատ աւելի հիններ կային: Այսպէս ծանօթ են հոգևոր երգերու ժողովածոյ մը նախատիպ ապագայ շարականաց՝ հաւաքուած և ընդունուած եկեղեցական ժողովքով տակաւին Է. դարուն: Ներկայ ձևին մէջ «Շարական»ը կը բովանդակէ հոգևոր երգեր՝ յօրինուած ութ դարուց ընթացքի մէջ, զորս աւանդութիւնը կը վերագրէ երկու խումբ ամենահին բանաստեղծներու՝ Ե. դարէ Ը. դարը. յորս են Ս. Մեսրոպը և Ս. Սահակ (Ե. դար), Յովհաննէս Մանդակունի (Ե. դ.) Մովսէս Խորենացի (Ե. դ. ըստ նոր ըննադատից շատ աւելի վերջերը), Կոմիտաս Կաթողիկոս (Է. դ.), Բարսեղ Ճոն (Է. դ.), Յով-

հաննէս Իմաստասէր (Է. դ.), և աւելի նորեր (ԺԱ. դարէ ԺԳ. դար), ի կարգս որոց՝ Գրիգոր Վկայասէր (ԺԱ. դ.), Ներսէս Շնորհալի (ԺԲ. դ.), Ներսէս Լամբրոնացի (ԺԲ. դ.), Յովհան Երզնկացի (ԺԳ. դ.) և այլն. բոլորը՝ 18 հեղինակներ: Զնայելով այս աւանդութեանց գիտական տեսակէտով վիճելի ըլլալուն՝ անշուշտ, Շարականաց մէջ կը գտնուին զանազան դարաշրջաններու հետքերը, և օրհներգութիւնները, որ վերագրուած են ամենահին հեղինակներու, կը զանազանուին հետագայ գրողներէ թէ՛ ըստ լեզուի և թէ՛ ըստ ընդհանուր կազմի: Հնագոյններուն մէջ գերակշռողներն են ոտանաւորները, սակայն չեն ենթարկուած որոշ չափի. նորագոյններու մէջ՝ արձակ չափական, հարուստ զանազան ձայնի խաղերով (նմանատառութեամբ, են):

Հետազոտող (և թարգմանիչ ուսներէն լեզուի) Շարականի Ն. Էմին կը նշանակէ՝ թէ հնագոյն երգերը «ընթերցողը կը զարմացնեն ձևի պարզութեամբը, բովանդակութեամբ, պայծառութեամբ, ինքնուրոյնութեամբ պատկերաց, շքեղութեամբ եղանակաց»: Այսպիսի յատկութիւններով մասնաւորապէս կը փայլէին անոնք՝ որոնք կը վերագրուէին Ե. դարու հեղինակաց: Այս հին շարականներու նիւթն առնուած է

մեծաւ մասամբ փրկչին երկրաւոր կեանքի զէպքերէն: Յիշատակելով համառօտիւ մէկ կամ միւս աւետարանի զէպքը՝ քերթողները կը զեղուին իրենց խոնարհ զգացմունքները, ապաշխարական, զղջական հոգւով կամ ցնծալից երգով, փառաբանելով ճշմարտութեան վերջնական յաղթանակը: Գրեթէ այս բոլոր երգերը՝ շատ համառօտ են, անոնց մէջ եղած պատկերները Ս. Գրոց մէջէն առնուած են, այս օրհներգութեանց բանաստեղծութեան արժէքն հեղինակաց ճշմարիտ կրօնական ոգելորման մէջ է: Մեր հաւաքածոյին մէջ հին շարականները կը ներկայացուին քանի մը հատուածներով, որոնք կը վերագրուին Ս. Մեսրոպբայ և Յովհաննու Մանգակունւոյ: Հին և նոր օրհներգուներու միջև եղած բացը կը լրացնեն Շարականէն դուրս գտնուած բանաստեղծութիւնները, որոնք հայոց մէջ մեծ ժողովրդականութիւն վայելող Գրիգոր Նարեկացւոյ են, որ հեղինակ է Ժ. դարու (951-1003. թ.) և Բագրատունեաց ժամանակ ապրած: Գրիգոր Նարեկացի՝ որդի է նշանաւոր գրչի Անձևացեաց Խոսրովի և հեղինակ մի քանի աստուածաբանական աշխատութեան. ինքն է ամենահռչակաւոր գրիչ բոլոր իւր դարաշրջանին. թողուցած է կարգ մը արձակ հեղինակու-

թիւններ, աստուածաշնչի գրոց մեկնութիւններ, քարոզներ, ևն: Այլ Գրիգոր Նարեկացւոյն փառքը կը հիւսեն իւր հեղինակած հոգևոր քնարերգութիւնները՝ որոնք արդարապէս կը կոչուին «Սուրբ եղերերգութիւններ»: Յարգ Նարեկացւոյն աղօթագիրքը կարգէ դուրս ծաւալած է հայ ժողովրդեան մէջ և կը կոչուի պարզապէս Նարեկ: Գրիգոր Նարեկացւոյն քերթողութեանց մէջ կրօնական զգացմունքը կը միանայ իսկական բանաստեղծական աւելի հետ. և այս քերթողիս շատ մը այլաբանական ներբողները կը մնան միշտ գեղեցիկ, անկախ անոնց աստուածաբանական մեկնութիւններէն: Բաց ասկից՝ Գրիգոր Նարեկացին ոտանաւորներու ձևը կատարելագործեց բարձրագոյն աստիճանի, նաև մշակելով բառախաղերը պարսկական և արաբական քնարերգութեան մէջ ծաղկելէ շատ առաջ: Այս նկատմամբ Գրիգոր Նարեկացւոյ ոտանաւորներն առաջնորդող կը հանդիսանան միջնադարեան «աշխարհիկ» բանաստեղծութեան, իր ժամանակակիցներուն վրայ ալ մեծ ազդեցութիւն ըրած է Գրիգոր Նարեկացին և «Շարականին» յետնորդ բանաստեղծները անշուշտ իւր դպրոցէն ելած են: Մեր հաւաքածոյին մէջ Գրիգոր Նարեկացւոյն բանաստեղծութիւններէն միայն երկուքը կը ներկայացնենք:

Շարականաց վերջին օրհներգություններէն մասնաւորապէս երեք բանաստեղծներ են աչքի ընկնող. Ներսէս Շնորհալի (†1173. թ.), Ներսէս Լամբրոնացի (1153-1198) և Յովհան Երզնկացի (1250-1326): Ներսէս Շնորհալիէն՝ բաց ի Շարականի մէջ մտած օրհներգութիւններէն՝ հասած են մեզի և ուրիշ քերթողական ստեղծումներ, եղերերգութիւններ, քերթուած Եղեսիոյ Առման վրայ, Աւետարանի յանգաւոր ոտանաւորի վերածումը, նոյնպէս արձակ շարադրութեամբ գրութիւններ: Արշակունեաց սերունդէ յաջորդաբար Կաթողիկոս Ներսէս Շնորհալիին՝ մին՝ հռչակաւոր և արդիւնաւոր գրիչներէ, ամենամեծ ազդեցութիւն ունեցած է իւր ժամանակի միտքերուն վրայ: Ներսէս Շնորհալոյն քերթուածները բոլորն ալ ճշմարիտ ոգևորմամբ առլըցեալ, տեղ տեղ շատ յուզիչ են և գրուած են բացառիկ վարպետութեամբ, որ կը յայտարերէ մեծ գեղարուեստագէտը՝ համալուծ իւր իսկ արուեստով: Ներսէս Շնորհալիին ունի բանաստեղծութիւններ, ուր աւէն մի տող (ճիշդն՝ երկու տող — կէս տուն) կը սկսի յաջորդաբար այբուբենի նոր գրով: Այսպիսի բանաստեղծական խաղն արգելք չէ բանաստեղծին ազատութեան և մաքուր ներշնչման: Եղեսիոյ առման եղերերգու-

թեան մէջ մերձաւորապէս 4000 տող գրուած է մէկ յանգով, այլ պատմուածքը կը մնայ կենդանի, և բանաստեղծին խօսքերուն մէջ բնաւ չի զգացուիր դժուարութիւն: Կը պատմեն թէ Ներսէս Շնորհալոյն շատ բանաստեղծութիւններն (ընդունած է իւր կոչումը՝ իր հեզ բնաւորութեան համար, ինչպէս նաև իւր «Շնորհալի» ոճին) յանպատրաստից՝ անքուն զիշերներու պտուղ եղած են, երբ քերթողն բուռն ոգևորութեամբ կը ստեղծէր միաժամանակ և խօսքեր և եղանակներ, բառեր և երաժշտութիւն: Ա. Չոպանեան յիշաւի կը կոչէ զՆերսէս Շնորհալիին «Եկեղեցւոյ ամենաբարձր քերթողներէն մին» և զուգահեռականը անոր օրհներգութեանց պիտի փնտռենք ԺԹ. դարու մէջ վերլէնի «Իմաստոսիւն» գրքին մէջ: Մեր հաւաքածոյին մէջ Ներսէս Շնորհալիին ներկայացուած է քանի մը քնարերգական օրհներգութեանց թարգմանութեամբ և Եղեսիոյ առման եղերերգութեան կտորներով:

Ներսէս Լամբրոնացիին Կիլիկիոյ թագաւորութեան մէջ ապրելով իր դարաշրջանին (ԺԲ. դ.) ամենագիտուններէն մէկն էր: Սա նոյնպէս շատ գրութիւններ թողուցեր է, զորոնք իւր ժամանակակից Եւրոպայի հեղինակներն ամենաբարձր գովասանք-

ներով կը դրուատեն: Յոյներն ու «Փրանկները» կը կոչէին զինքը «կրկրորդ Պօղոս առաքեալ» և կը զարմանային անոր սրբութեան, իմաստութեան և զիտութեան վրայ: Ներսէս Լամբրոնացւոյն բանաստեղծութեան մէջ նուազ է անմիջական ոգևորութիւնը և կը գերիշխէ խորհող միտքը: Նոյնը պէտք է ըսել և Յովհան Երզնկացւոյն (կամ Յովհան Պլուզ կամ Մործորեցի) բանաստեղծութեան համար, ուսկից բաց ի օրհներգութեանց՝ հասեր են մեզի նաև ոտանաւորներ վարդապետական բնոյթով: «Գովեստ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի» և զիտական աշխատութիւններ, զիտողութիւն երկնային մարմիններու շարժմանց մասին, բերականական մեկնութիւններ, են: Եւ Երզնկացիէն կը ներկայացուի մեր հաւաքածոյին մէջ հատուածներ՝ կրթական բովանդակութեամբ:

Այնու հանդերձ՝ բոլոր այս կրօնական ուղղութեամբ բանաստեղծները միայն կիսկատար բերթողներ են: Անոնց համար բանաստեղծութիւնը յարգի է և արժէք ունի ոչ ինքն ըստ ինքեան, այլ գաղափարներն արտայայտուած յանգերով. բանաստեղծութիւնը չէ՝ նպատակ՝ այլ միջոց: Երբեմն շարականներու բանաստեղծները իրենց տաղանդին թափով կը մոռնան ակամայ իրենց վարդապետական հարցերը: Գրի-

գոր Նարեկացւոյ, Ներսէս Շնորհաւոյ և ուրիշներու ըով՝ ասդին անդին կը հանդիպինք երգի տուններու և ամբողջ բանաստեղծութեանց, որոնց մէջ բերթողն ազատ կերպով իր զգացմունքը կ'արտայայտէ: Բայց գրեթէ ամէն անգամ ալ բանաստեղծներն այսպիսի ստեղծագործութեան այլարանական մեկնութիւններ կուտան, կ'ուզեն որ իրենց բառերը փոխաբերական հասկցուին: Օրինակի համար Գրիգոր Նարեկացւոյ բանաստեղծութիւնը «աղամանդէ վարդի» վրայ, ուր մենք կը տեսնենք միայն կենդանի պատկեր բնութեան, բայց մեկնիչները կ'ընդունին այլարանական պատկերացումը Տիրամօր: Բաց ասկից բոլոր այս բանաստեղծները սահմանափակ են իրենց նիւթ ընտրելու մէջ, որոնք բացառապէս նուիրուած են կամ Ս. Գրոց առարկայի մը՝ կամ առաքինազարդ մարդոց բարեպաշտ զգացմունքի արտայայտութեան: Սահմանափակ են նոյնպէս և միակերպ՝ պատկերաց ընտրութեանց մէջ, որոնք մեծաւ մասամբ Ս. Գրոց մէջէն քաղուած են: Այս բանաստեղծներուն համար ներկայի կարծես թէ օտար է, ինչ որ անոնք կը տեսնէին ամէն օր, ինչ որ անմիջական կը խափէր զիրենք և բոլոր շրջապատողները՝ թափանցուած էին «հո-

գևոր երգի մէջ » միայն դիպուածական ակնարկութեամբ: Կրօնական բանաստեղծութիւնը տակաւին ազատ բանաստեղծութիւն չէ, քանի որ քերթողին կանխաւ առաջադրուած են թէ ինչ բանի վրայ և ինչպէս պէտք է գրել: Բոլորովին ազատ գեղարուեստական ստեղծագործութիւն հայ բանաստեղծութեան մէջ՝ մենք կը գտնենք միայն յաջորդ շրջանի երգերուն այսինքն միջնադարեան քնարերգութեան մէջ (ԺԳ. – ԺԶ. դ.):

Գ.

Միջնադարեան հայ քնարերգութիւնը ստեղծուեցաւ և հաստատուեցաւ Շարաշկանին վերջնականապէս խմբագրուելէն ետքը խաւար ժամանակի ԺԳ. դարու մէջ: Այդ այնպիսի դար մ'էր, որ երկու հազար տարիներու աւելի կամ պակաս ինքնավարութենէն ետքը, հայ ժողովուրդն ստիպուած էր տեղի տալ թշնամեաց ամէն կողմէ ներխուժման: Երկու հայ մշակոյթի կենաց կեդրոններն ալ կը կործանին Մոսկովական հարուածներէ: Կիլիկեան թագաւորութիւնը անկման ծայրը հասած էր, և 1375ին անոր վերջին արքայն Լևոն Զ. գերի ինկած էր Մահմետականաց ձեռքը: Հայ ազ-

գին անկախութեան խարխիւր վրած էր. «Եւրոպայի պատուհանը» դարձեալ ամուր կերպով փակուեցաւ: Միլենոյն ժամանակի հիւսիս՝ կատաղի փոթորկի նման կործանելով ճանապարհին հանդիպածը՝ կ'անցնէին (երկաթէ կաղ) թամբերլանին հրոսակները զոր հայ տարեգիրները Լենկթիմուր կը կոչեն: Ասոնց ետեւէն թուրք օսմանցի հրոսակները պիտի ոտնակոխ ընէին: Անին կործանած էր, քաղաքներ և գիւղեր՝ աւերակ դարձած, բնակիչները ցիր ու ցան եղած: Վրայ հասան ստրկութեան դարեր, ծանրագոյն ևս՝ անոր համար որ այս անգամ տիրապետողներ հանդիսացան ոչ թէ նրբակիրթ թէպէտև խորամանկ բիւզանդացիք, ոչ թէ պարսիկ և արաբ ժողովուրդներ՝ որ գիտէին գնահատել գեղարուեստի և գիտութեան պարգևները, այլ վայրենի թուրքերը ամէն բանէ զուրկ՝ բաց ի մոլեռանդութենէ:

Եւ զարմանալի է որ յատկապէս այս դարերուս հայ գրականութեան մէջ կը սկսի ծաղկիլ մաքուր քնարերգութեան նուրբ ծաղիկը: Ամենէն աննպաստ դարն էր բոլոր գրականութեան գործունէութեան: Եւ մի և նոյն ժամանակ՝ երբ Եւրոպան կը սկսի շունչ առնել նորոգող վերածնունդի

առաջին հովերէ, երբ Լւրոպիոյ մէջ մռայլ սքոյսադիրը թափանցեց լուսով նորոգող դասական գեղարուեստի և յոյն հռովմէական գիտութեան կենդանացուցիչ ճառագայթները, երբ միջնադարեան աշխարհահայեցողութիւնը ամէն բաներէ վեր կը գերադասէր մարմնոյ մեռուցումը, թափանցեցին հելլենական կենսազուարթ լուսոյ շողերն. այս մի և նոյն ժամանակ՝ Հայաստան պարագայից բերմամբ սեւագոյն օրերու մէջ ինկած էր՝ ժողովրդոց տեղափոխման դարաշրջանին՝ նման Ատտիղասի և Վանդալաց օրերուն: Հայաստանի մէջ այն ժամանակ, ինչպէս միջին դարու սկիզբները, գրականութիւնը և ուսմունքը հարկադրուած էին ապաստան որոնել և պահուրտիլ առանձնացած վանքերու մէջ. միաբան գրականական գործունէութիւնը գրեթէ անկարելի եղած էր. գրական հաղորդակցութիւնը կարգէ դուրս դուռաբացած: Նոյն իսկ կրթութիւնը, որ քիչ առաջ այնպէս բարձր էր Կիլիկիոյ թագաւորութեան ժամանակ և Բագրատունեաց թագաւորութեան և Երկայնաբազուկներու իշխանութեան բարձրագոյն վարժարաններու մէջ՝ գրեթէ վերջանալու վրայ էր, այնպէս որ գրիչներն իսկ յոյս չունէին իրենց գրոց ընթերցողներ գտնել անգամ:

Եւ յիրաւի՝ գրական շատ ճիւղեր զուլս ծոցցին այսպէս անյաղթելի արգելքներու առջև և անգութ հարուածներու տակ: Չափազանց նուազեցաւ թարգմանչաց գործունէութիւնը. կանգ առին ուսումնական հետախուզութիւնները. պատմութիւնը փոքր ինչ սահմանափակ եղաւ, այսինքն միայն անհրաժեշտ դէպքերը գրի կ'անցընէին. մինչև իսկ եկեղեցւոյ վարդապետական գրականութիւնը զգալի կերպով աղքատացաւ: Եւ միայն քնարերգութեան նոր բողբոջման դարը թեակոխեց հարուստ և առատ հունձըովը՝ որոյ սերմը արդէն նախնիքաց դարերու մէջ ցանուած էր: Եւ յիրաւի միայն այս երկար դարերու մշակոյթի զարգացումով և հոգեկան կենաց լարուած դրութեամբ կարելի է բացատրել այս փայլուն ծաղկումը ամենազնիւ, ամենանուրբ, ամենափափուկ, բոլոր աշխարհի վրայ եղած արուեստից մէջ — զուտ ենթակայական քնարերգութեան:

Միջնադարեան հայ քնարերգութիւնը հայ ազգին ամենաբարձր և ամենէն աւելի ինքնատիպ ստեղծագործութիւնն է բանաստեղծական ասպարէզի մէջ: Հայ միջնադարեան քնարերգութիւնը բնաւ կախում չունի եւրոպական բանաստեղծութենէ: Եւ յիրաւի ինչ կարող էր տալ քնարերգական

ստեղծագործութեան ժ.Գ. և ժ.Գ. դարերու արևմտեան եւրոպական բանաստեղծութիւնը՝ որ տակաւին նոր սաղմնաւորուած կ'երևի ամէն կողմ, դուրս չթողլով նաև յառաջագէմն Խտալիան: Քիչ մ'աւելի մեծ բաներ կարող էր ուսուցանել բանաստեղծութիւնը, այսպէս արեւելեան անուանուած ազգերու, արաբներու և պարսիկներու՝ որոնք ի վաղուց հետէ կը մշակէին զուտ քնարերգութիւնը: Կ'ապացուցանեն զանազան փոխառութիւններ հայ քերթողներու իրենց արեւելեան դրացիներէն՝ զխաւորապէս ձեռն մէջ: Այսպէս օրինակի համար՝ հայ միջնադարեան բանաստեղծներն յօժարութեամբ կը յօրինեն ամբողջ բանաստեղծութիւն մը մէկ յանգով, ինչպէս արաբներն. ամէն լարերով կը գովասանեն վարդն ու սոխակը, ինչպէս պարսկականները, կ'օգտուին «գազէլի» մասնաւոր տաղաչափական ձևով, ևն, ևն: Այնուամենայնիւ արդէն նախընթաց շրջանի բանաստեղծներու մէջ Գրիգոր Նարեկացի, ինչպէս Շարականի օրհներգուներու մէջ՝ մենք կը գտնենք նուրբ արուեստով շինուած տողերը և շատ անգամ կրկնուած մի և նոյն յանգը, և մասնաւորապէս հմուտ խաղ ներքին ներդաշնակութիւններու նմանահնչիւններով. այս բոլորն է որ կը կոչուի

սովորաբար փոխառութիւն: Ուրիշ կողմանէ հայ բանաստեղծներն անպայման ներմուծած են բանաստեղծութեան մէջ նոր հոգի, տարբեր՝ յատուկ «արեւելեան» ստեղծագործութեան տիրապետող հոգիէն. մերժեցին սանձարձակ գունագեղութիւնը, գոյներու և պատկերաց չափէն աւելի անսանձ կուտակումը, որ կը կազմէ անհրաժեշտ արեւելեան բանաստեղծութեանց յատկութիւնը: Ասոր համար վերջին տարիներս գիտութեան մէջ այն կարծիքը կը յայտնուի, թէ հայ բանաստեղծութիւնը շատ նուազ ենթարկուած է ուղղակի Արեւելքի ազդեցութեան՝ քան ինչ որ առաջ կը կարծէին, թէ բոլոր քաղաքակրթական աշխարհն առաջաւոր Ասիոյ՝ որոյ թուոյն մէջն են և հայերը՝ միասին աշխատած են ստեղծելու այն ոճը, որ եղաւ ինչպէս բնորոշիչ արարական և պարսկական քնարերգութեան, այսպէս ալ հայ միջնադարեան բանաստեղծութեան:

Բայց կարելի է մէկդի թողուլ այս չըլուծուած խնդիրները, թէ որ աստիճանի ազդեցութիւն ունեցած է մէկ զբաղանուծութիւնը միւսին վրայ: Վերջապէս այնչափ ալ կարեւոր չէ, վասն զի բնաւ բարի ազդեցութիւն չէ կարող ստեղծել հոն արուեստն՝ ուր բացակայ է անոր հունար:

Որչափ կ'ուզես պարարտացուր ոռոգէ երկիրը, սակայն արտը չի բուսցներ, եթէ հողին մէջ ցանուած չըլլայ հարկաւոր սերմը: Մշակոյթի դարերու բարգաւաճումն այնպիսի սերմեր ցանեց հայազգի հող-ւոյն մէջ, որ միջին դարերուն՝ այս ցանքը ծլեցաւ, հասունցաւ և պտուղ տուաւ տա- նապատիկ և հարիւրապատիկ:

Հայկական այս բանաստեղծութիւնը ծիածանի եօթը գոյներով փայլուն, բոլոր անգին գոհարներու շողով վարդարուն, բուրբիչ՝ ինչպէս մարգերու ծաղիկները ընքոյշ բուրուռներով, մրմնջուն՝ ինչպէս անտառի վտակը, շառաչուն՝ ինչպէս լեռ- նային ուղիսը, որ գիտէ ընքուշ սիրոյ ա- մենաքաղցը խօսքերը և յաղթանակող ցանկութեան կիզիչ բառերը. սակայն միշտ վայելուչ, միշտ ներդաշնակ, միշտ կարող՝ մասերը ենթարկելու ընդհանուր իմաստին: Ահա հայկական միջնադարեան հայ ընա- բերգութիւնը հայկական հոգւոյն իսկական յաղթանակն է տիեզերական պատմութեան մէջ: Երկար շարք բերթողաց ժառանգարար պահելով իրենց նախնեաց աւանդութիւն- ներն աստիճանաբար ներմուծեցին նոր տար- բեր բովանդակութեան մէջ, և անդուլ կա- տարեկագործեցին արուեստը: Այս տեւեց ԺԳ. դարէ մինչև ԺԶ. դար, ուր միջնադարեան

ընաբերգութիւնը ի ծայր կատարելութեան հասած, անկէ ետքը ԺԷ. դարուն՝ մասամբ կը թալկանայ արտադրութեանց մէջ և մասամբ՝ այլափոխուեցաւ աշուղներու եր- գերու մէջ:

Միջնադարեան ընաբերգութիւնը անձուկ կերպով միացած է նախորդ շրջանի կրօ- նական բանաստեղծութեան հետ և ասկից կը բարձրանայ: Անոր սահմանը կեցած են Յովհան Երզնկացւոյ գործերը, որուն ներ- բողները ճարականի մէջ տեղ ունին, իսկ վարդապետական ոտանաւորներն արդէն կը բնորոշեն փոխանցումն դէպ ի ազատ բանաստեղծութիւն, որուն մէջ բերթողը կը խօսի այն ամէն հարցերու մասին՝ որ ժամանակակից կեանքի մէջ կը յուզէ զինքը: Բայց աւելի ցայտուն կ'երևայ այս Ֆրիկ բանաստեղծի (ժամանակակից Յովհ. Երզնկացւոյ մեռած 1326. տ.) գործերու մէջ (ԺԳ. — ԺԴ. դ. մեռած 1330 տ): Արդեօք ո՞վ էր Ֆրիկ, տա- կաին յայտնի չէ: Կարծիք կայ նոյ- նացնող Խաչատուր կեչառացի անունով բահանային հետ, որ կ'ապրէր նոյն դարուն մէջ և նոյնպէս ոտանաւորներ կը գրէր. արդ այս կարծիքը թողուած է: Ֆրիկի անունով հասած են մեզի շարք մը բանաստեղծու- թեանց, որոնց տակաւին մէկ մասն է տալա-

չայ Բամաստեղծ.

գրուած: Մի մասն անոնցմէ գրուած է գրաբար դասական լեզուով, միւս մասը խառն՝ իւր ժամանակի խօսուած լեզուով: Վերջինները ընդհանուրի հասկանալի լեզուով, փոխանակ այն լեզուին՝ որով Տ-Յ դար առաջ Ս. Գիրքը թարգմանուած էր. սա արդէն դարձեր էր մեռած՝ նոր սերունդի համար, որ բնորոշ նշան է զանազանութեան «միջնադարեան քնարերգուներու» նախորդ շրջանի կրօնական բանաստեղծներու միջև:

Ֆրիկի բանաստեղծութիւնը, — տակաւին վարդապետական-բայց արդէն յանդգնաբար կը մօտենայ ժամանակի հրատապ խնդիրներուն: Չեոք կ'առնէ այն բանաստեղծութեան հոսանքն որ արտափայլեցաւ «Եղեսիոյ առման ողբերգութեան» և պատմական տաղաչափալ ժամանակագրութեան մէջ. Ֆրիկ իւր ոտանաւորներուն մէջ այն ամէն բանի վրայ կը խօսի՝ որ տեսած է իւր աչքով իրոյ անմիջական գիտող՝ իր դարու ղէպքերուն, իր ժամանակի, և իր օրերուն վրայ: Շատ տեսակէտով Ֆրիկի բանաստեղծութիւնը կարելի է լաւագոյն իմաստով կոչել երգիծաբանական. քերթողը դառնութեամբ կը պատկերացնէ կեանքի այն բացասական կողմերը՝ զորս ինքը կը դիտէ: Բայց Ֆրիկ

ուրիշ կողմէ կը խզէ իր կապը նախորդաց աւանդութիւններու հետ. «Այնպիսի ժամանակ երբ հայ գրողներու մեծ մասը, կ'ըսէ Ա. Չոպանեան, կը վերագրէին հետեւելով հին կտակարանի մարգարէից օրինակին՝ Հայաստանի հասած աղէտները իբր իրենց մեղքերու պատիժ՝ Ֆրիկ ընդդէմ կ'ելլէ Աստուծոյ և կը զանգատի առնոր անարդարութեան դէմ հայ ժողովրդեան նկատմամբ»: Քերթողը կարծես ըսպառնալից դատ կը բանայ Ստեղծողին դէմ մեղադրելով զինքը և իւր անարդար դատաստանը և նոյն իսկ իրերու էութիւնը՝ ճակատագիրը (ոտանաւոր. «Բախտի Անին»): Ազատ քննադատութեան հոգին առաջին անգամ բռնկեցաւ Ժ.Գ.: դարու հայ ազատամիտ այս ոտանաւորներուն մէջ, յետ այն դաւանական հպատակութեան Աստուծոյ կամաց՝ որով լեցուն են օրհնեղծներու բանաստեղծութիւնները Շաբականի մէջ:

Յովհան Երզնկացոյ և Ֆրիկի ոտանաւորներուն մէջ հայ քնարերգութիւնը կ'ազատագրուի եկեղեցական կապերէ և Ս. Գրոց պատկերներէ: Կը միար միայն մէկ քայլ՝ անցնելու զուտ ենթակայական քնարերգութեան: Այս քայլը կ'ընէ կրտսեր ժամանակակիցն Յովհան Երզնկացոյ և

Պրիկի՝ Կոստանդին Երզնկացին (ծն. ժ.դ. դարու վերջերը և վախճ. ժ.դ. դարու կեսերուն)։ Ասոր վարուց նկատմամբ մենք գրեթէ ոչ ինչ գիտենք և իւր գրութիւններէն միայն ոտանաւորներն հասած են մեզի։ Այնու հանդերձ հայ բանաստեղծութեան պատմութեան մէջ Կոստանդին Երզնկացին պիտի գրաւէ պատուաւոր տեղերէն մին։ Ինքն՝ ի մէջ այլոց՝ վճռապէս հրաժարեցաւ դասական գրարար լեզուէ և սկսաւ գրել ժողովրդեան կենդանի լեզուով, որ ցարդ հասարակութենէն ընդունուած է իբր քնարերգական լեզու (այսպէս կոչուեցաւ միջնադարեան հայ լեզու)։ Սակայն կարեւորն այն է որ քերթողը ոչ միայն կեանքի լեզուով խօսեցաւ, այլ նոյն ինքն կեանքի մասին՝ մերձաւոր, աւելի ընտանի քան Պրիկը։ Կոստանդին Երզնկացին չէր ուզեր սորվեցնել, ոչ յանդիմանել, ոչ ցուցնել ստութիւնը երգիծարանութեամբ, այլ կը զեղուր ոտանաւորներու մէջ սիրտն՝ իր ուրախութեամբ և ցաւերով։ Միջնադարեան հայ քնարերգուներու մէջ Կոստանդին Երզնկացին էր առաջինը՝ որ շօշափեց սիրոյ երգեր, որոնք յետոյ հայ բանաստեղծութեանց տիրապետող նիւթեր դարձան։

Մեր հաւաքածոյին մէջ ներկայացուած է Կոստանդին Երզնկացին « Գարուն »

խորագրով երգովը։ Թէպէտև առաջին տան մէջ կը յիշէ Բարձրելոյն բարութիւնը, սակայն բոլոր այս բանաստեղծութիւնը լեցուն է գրեթէ հեթանոսական հոգեով, կը շնչէ անսանձ կեանքի վայելումն։ Միջնադարեան ճգնաւորական գաղափարականը, այն տեսակէտը երկրաւոր կեանքի, ինչպէս հովիտ թաղծութեան, համոզումը՝ թէ կեանքի զուարճութիւնը թշուառ է և մեղք՝ շատ հեռու ֆնային։ Ըստ ուժի, ըստ ազդուութեան ոտանաւորի և լեզուի, քերթողութիւնս պատիւ պիտի բերէր իւր ժամանակի Արեւմտեան Եւրոպոյի ո՛ր և է գրականութեան. և Եւրոպայի մէջ չկայ այնպիսի բան մը որ անոր դիմադրէ։ Բայց քերթուածը իւր ոգեով, իւր բոլոր մասերով կը պատկանի վերածննդեան մեծ շարժման, որ այն ժամանակ հազիւ կը ճառագայթէր Արեւմտեան յառաջադէմ ազգերու վրայ և անյայտ ճամբաներով մտած է Հայաստանի հեռաւոր լեռներուն մէջ։ Քերթողն ուրախ և բախտաւոր է գարունով, և երկիւղ չունի և չ'ամաչեր յայտնել այս իր ուրախութիւնը ոտանաւորներու մէջ, այս՝ իր երջանկութիւնն է։ « Կոստանդին Երզնկացւոյ քերթողութիւնը, լաւ կ'ըսէ Ա. Չոպաւեան, չէ ատուածարանի արտադրութիւն, չոր ցամաք գիտնականի, այլ արդիւնք ներշնչման, անմիջական փղձկումի »։

Յովհան Երզնկացւոյ, Պրիկի և Կոստանդին Երզնկացւոյ ճանապարհով զնացին ամբողջ շարք մը սերունդ բերթողներու հետեւեալ ժ.Գ. Ժ.Ե. Ժ.Զ. դարերուն մէջ: Առաքել Բաղիշեցի, Մկրտիչ Նաղաշ Քերովրէ, Յովհաննէս (Երզնկացի), Յովհաննէս Թլկուրանցի, Սարկաւագ Բերդակցի, Գրիգոր Աղթամարցի, Դազարոս Սերաստացի, Ներսէս Վարդապետ և ուրիշներ: Ասոնց բանաստեղծութիւնները միայն վերջին տարիներս բնագատներու ուշադրութիւնը գրաւեցին իրենց վրայ, այնպէս որ միջնադարեան հայ բնարեւրդութենէն տակաւին շատ քիչերը տպագրուած, հաւարուած և ուսումնասիրուած են: Հասկանալի է՝ ոչ ամէն վերը յիշուած բերթողներն հաւասար բանաստեղծական պարզ և ունեցած են. և ոմանք բարձրագոյն՝ ոմանք համեստեղւոյ արժանի են: Բայց բոլոր այս բանաստեղծութիւնները նոյն հոգով շարկապուած են, նոյն ոտանաւորի արուեստով, նոյն և նման ձևերով, որոնց մէջ կը գեղունին բանաստեղծներու արտադրութիւններն: Մի և նոյն ժամանակ կարելի չէ չնշմարել անոր մէջ որոշ յառաջադիմող շարժում, զարգացում՝ որ առաջնորդեց արուեստի կատարելագործութեան և նիւթերու թափանցման: Միջին դարու բնարեւրդութեան յղացողներու սեր-

մանած հունտերը բոլորն ալ արմատ ձգեցին և տուին ընծիւղներ: Փոխ առնելով իրենց զրացի արարներէ և պարսիկներէ քանի մը նիւթեր և անոնց մշակման քանի մը ձևեր՝ հայ բերթողներն իրենց ճամբայ բացին, շարունակելով երկու երգիչ Երզնկացիներու գործը և մասամբ ալ մաղձոտ Պրիկի:

Առաքել Բաղիշեցւոյ (բանաստեղծ ժ.Գ. դարու վերջին տասնեակ տարիներու) բանաստեղծութիւնը որոշակի ունի արեւելեան գոյն. նա ոտանաւորով գրեց Վարդի և Սոխակի միջև եղած խօսակցութիւնը: Շատ հաւանական է որ Առ. Բաղիշեցին հայ բերթողաց մէջ առաջինը չէր, այսպիսի նիւթ ընտրող, վերջին բնարեւրդուներու շարքերը զանազան կերպերով երգեր են, երբեմն անոնց գեղեցկութեան համար, երբեմն ալ դնելով անոնց մէջ փոխարեւրական բովանդակութիւն: Այս տեսակ ամենայայտնի բանաստեղծութիւն մը կը պատկանի Գրիգոր Աղթամարցւոյ ժ.Զ. դարու բանաստեղծին: Գրականութեան պատմիչները վաղուց նշանակած են որ սոխակին և վարդին պատկերը, «ի սկզբանէ» արեւելեան բանաստեղծութեան մէջ միշտ եղած է: Մենք ստէպ կը գտնենք զայն պարսիկ բնարեւրդուներու մէջ, ճէլաւդիին (ժ.Գ. դ.), Սաադի (ժ.Գ. դ.), Հաֆիզի (ժ.Գ. դ.), և ուրիշ

շատերու, նոյնպէս արարներու և թուրքերու (վերջերը) :

Արդեօք հետևեցա՞ւ Առաքել Աղթամարցիին մի որ և է որոշ օրինակի. կամ օգտուեցա՞ւ ժողովրդական նիւթով ընդհանուրի սեփական (ինչպէս, օրինակի համար, օգտուած է ոռւս բանաստեղծութեան մէջ Ժ.Թ. դարու Ա. Փէդ սոխակի և վարդի խօսակցութեան մէջ) տակաւին յայտնի չէ: Անտարակոյս այնու ամենայնիւ որ հայ քերթողը բանաստեղծութեան մէջ ներմուծած է նաև իրենք, թէպէտ և վերջին տուններու մէջ, ուր փոխաբերաբար կը մեկնաբանէ, Սոխակն է Գաբրիէլ հրեշտակապետը, Վարդը՝ Աստուածամայրը, Թագաւորը՝ Քրիստոս: Այլ և այս արտաքին յաւելումով հանդերձ հայ բանաստեղծութեան մէջ կայ մասնաւոր զգաստութիւն, ուսկից զուրկ էին շատ « արևելեան » բանաստեղծներն: Մեր հաւաքածոյին մէջ Առաքել Բաղիշեցիին կը ներկայացնենք բանաստեղծական հատուածներով:

Ուրիշ նկարագիր ունի Մկրտիչ Նաղաշի քնարերգութիւնը, — սա յաջորդ շրջանի բանաստեղծ է: Մկրտիչ Նաղաշը հաւանօրէն ծնած է Ժ.Ի. դարու վերջն, այս է հարիւր տարի ետքը՝ երգիչ Նրգնկացիներէն և Ֆրիկէն, և քանի մը տասնեակ տարի-

ներէ ետքը Առաքել Բաղիշիցիէն: Ամենայայտնի է որ Մկրտիչ Նաղաշ ձեռնադրուած է ի Սիս 1430 ին և մեռած 1470 ին: Նշանաւոր է նոյնպէս Մկրտիչ Նաղաշ իբրև Նկարիչ (նոյն իսկ իւր անունը Նաղաշ՝ պարսկերէն կը նշանակէ « պատկերահան »): Իւր վրձինին կը վերագրուի իւր ժամանակի ձեռագրաց շատ մանրանկարներ, և սա կը համարուի հիմնադիր մասնաւոր դպրոցի մանրանկարչական պատկերաց: Մկրտիչ Նաղաշի ապրած դարաշրջանը ամենաթշուառներէն մին կը համարուի. ապրած է Հայաստան ամայացնող ժանտախտային համաճարակի և Ձահան-խանի ոչ նուազ կործանիչ արշաւանքի ժամանակ: Այս դէպքերու մէջ բանաստեղծ եպիսկոպոսը սրտանց կը մասնակցէր, ամէն կերպով կ'աշխատէր թեթեւցնելու ժողովրդեան թշուառութիւնը, կ'այցելէր հիւանդներուն, գերիները կ'ազատէր, ևն: Բայց իւր եպիսկոպոսական պարտքը կատարելով հանդերձ՝ կը գտնէր ժամանակ նաև արուեստով զբաղելու:

Մկրտիչ Նաղաշի բանաստեղծութիւնը շատ բանի մէջ ֆրիկի ձևերը կ'առնէ: Բայց անցած էր անոր օրերէն հարիւր տարիներ և բոլոր Հայաստանի վիճակը՝ հանդէպ կրած հարուածներու՝ փոխուած էր,

մինչդեռ Պրիկի ժամանակ տակաւին կեն-
դանի էր անցեալ դարերու ազատութեան
յիշատակը : Մկրտիչ Նաղաշի ժամանակի
մահմետական լուծն արդէն դարաւոր ա-
ւանդութիւն կը համարուէր, ազգային
անձնասիրութեան վիրաւորուած խոցը՝
յայտնի է չէր բուժուած, այլ առ ժամա-
նակ մը ապաքինուած : Ասոր համար պէտք
է անձնական յատկութիւններով բացա-
տրել երկու բանաստեղծներու բերթո-
ղութեանց զանազանութիւնը : Մկրտիչ
Նաղաշ իւր հասարակական գործունէու-
թեան մէջ բարութեամբ, աչքի ընկնող
հեղութեամբ, թշուառաց օգնելու պատրաս-
տականութեամբ փոխանցած է նաև բանաս-
տեղծութեան մէջ իւր սրտի փափկութիւնը :
Զարգացնելով Պրիկի նիւթերը նա չի
վերանորոգեր անոր յանդուգն վէճերն
Ստեղծողին հետ, այլ լոկի թախիծով կոչ
կ'ընէ հնազանդիւ Անխուսափելիին : Մկր-
տիչ Նաղաշի բանաստեղծութիւնները՝ նուազ
փայլուն, նուազ զանազան, քան թէ միջին
դարու ուրիշ բերթողներու ոտանաւորները,
բոլորը խոր զգացմունքով ներշնչուած են, և
իր կրօնասիրութիւնը կ'արտայայտուի աւելի
սրտանց՝ քան թէ առաջին օրհներգունե-
րունը, և պատկերներու մէջ աւելի իրա-
կան է : Ասոր մէջ է և Մկրտիչ Նաղաշի

ընարերգութեան նշանակութիւնը, իրրև
մէկ նոր կայան հայ բանաստեղծութեան
զարգացման մէջ : Մեր հաւաքածոյին մէջ
դրուած է Մկրտիչ Նաղաշի ամենարնո-
ւորիչ ոտանաւորներէն մին՝ «Ունայնու
թիւն աշխարհի» :

Սիրահարական եղանակներն՝ որ առաջին
անգամ կոստանդին Երզնկացւոյն ընար-
երգութեան մէջ երեցան՝ ԺԵ. դարու մէջ
ամբողջ շարք մը բանաստեղծներու ձեռքէ
ձեռք խլեցին : Այս բանաստեղծութեան
մշտնջենական նիւթը կարելի է ամենէն
աւելի համապատասխանէ ընարերգութեան
էութեան, այն արուեստին՝ որ կը յաւեր-
ժացնէ անձնական ապրումները, ենթա-
կայականները, և ինչ բան է որ աւելի զօրա-
ւոր կերպով կը խոռվէ մարդու հոգին՝
եթէ ոչ սէրը : Քնարերգութեան ծաղկեալ
վիճակը միշտ կը համապատասխանէ սիրոյ
բանաստեղծութեան պաշտամունքի հետ.
այսպէս եղաւ և Հայաստանի մէջ : Ամենէն
աւելի վառվռուն ոտանաւորներն այս
մշտնջենաւոր նիւթիս վրայ, ԺԵ. դարու
մէջ կը գրէին երկու բանաստեղծներ. եր-
կուքն ալ Յովհաննէս կ'անուանուէին. մին
Յովհաննէս Թլկուրանցի, երկրորդը՝ միայն
Յովհաննէս, (թերևս նոյնպէս Երզնկայի
Վանքէն) : Յովհաննէս Թլկուրանցին ԺԵ.

մինչդեռ Յրիկի ժամանակ տակաւին կեն՝
դանի էր անցեալ դարերու ազատութեան
յիշատակը: Մկրտիչ Նաղաշի ժամանակի
մահմետական լուծն արդէն դարաւոր ա-
ւանդութիւն կը համարուէր, ազգային
անձնասիրութեան վիրաւորուած խոցը՝
յայտնի է չէր բուժուած, այլ առ ժամա-
նակ մը ապաքինուած: Ասոր համար պէտք
չէ անձնական յատկութիւններով բացա-
ւորել երկու բանաստեղծներու բերթո-
ղութեանց զանազանութիւնը: Մկրտիչ
Նաղաշ իւր հասարակական գործունէու-
թեան մէջ բարութեամբ, աչքի ընկնող
հեզութեամբ, թշուառաց օգնելու պատրաս-
տականութեամբ փոխանցած է նաև բանաս-
տեղծութեան մէջ իւր սրտի փափկութիւնը:
Զարգացնելով Յրիկի նիւթերը նա չի
վերանորոգեր անոր յանդուգն վէճերն
Ստեղծողին հետ, այլ լռիկ թախիժով կոչ
կ'ընէ հնազանդիլ Անխուսափելիին: Մկր-
տիչ Նաղաշի բանաստեղծութիւնները՝ նուազ
փայլուն, նուազ զանազան, քան թէ միջին
դարու ուրիշ բերթողներու ոտանաւորները,
բոլորը խոր զգացմունքով ներշնչուած են, և
իր կրօնասիրութիւնը կ'արտայայտուի աւելի
սրտանց՝ քան թէ առաջին օրհներգունե-
րունը, և պատկերներու մէջ աւելի իրա-
կան է: Ասոր մէջ է և Մկրտիչ Նաղաշի

քնարերգութեան նշանակութիւնը, իբրև
մէկ նոր կայան հայ բանաստեղծութեան
զարգացման մէջ: Մեր հաւաքածոյին մէջ
դրուած է Մկրտիչ Նաղաշի ամենաբնո-
րոշիչ ոտանաւորներէն մին՝ «Ունայնու
թիւն աշխարհի»:

Սիրահարական եղանակներն՝ որ առաջին
անգամ կոստանդին Երզնկացոյն քնար-
երգութեան մէջ երևցան՝ ԺԵ. դարու մէջ
ամբողջ շարք մը բանաստեղծներու ձեռքէ
ձեռք խլեցին: Այս բանաստեղծութեան
մշտնջենական նիւթը կարելի է ամենէն
աւելի համապատասխանէ քնարերգութեան
էութեան, այն արուեստին՝ որ կը յաւեր-
ժացնէ անձնական ապրումները, ենթա-
կայականները, և ինչ քան է որ աւելի զօրա-
ւոր կերպով կը խռովէ մարդու հոգին՝
եթէ ոչ սէրը: Քնարերգութեան ծաղկեալ
վիճակը միշտ կը համապատասխանէ սիրոյ
բանաստեղծութեան պաշտամունքի հետ.
այսպէս եղաւ և Հայաստանի մէջ: Ամենէն
աւելի վառվռուն ոտանաւորներն այս
մշտնջենաւոր նիւթիս վրայ, ԺԵ. դարու
մէջ կը գրէին երկու բանաստեղծներ. եր-
կուքն ալ Յովհաննէս կ'անուանուէին. մին
Յովհաննէս Թլկուրանցի, երկրորդը՝ միայն
Յովհաննէս, (Թերևս նոյնպէս Երզնկայի
վանքէն): Յովհաննէս Թլկուրանցին ԺԵ.

դարու երկրորդ կեսին կ'ապրէր, և էր արդէն յառաջացեալ հասակի մէջ Կաթողիկոս Սոյ (1489-1525 տ.): Բաց ի սիրահարական երգերէ՝ Յովհաննէսէն մնացած են մեզի վարդապետական խրատներ՝ Յաղագս երկիւղի մահուան, Գինւոյ վնասակարութեան վրայ, Սուտ բարեկամաց, ևն. ևն.: Յայտնի է որ Յովհաննէս Թլկուրանցին կենդանութեան ժամանակ իսկ շատ յարգուած էր իւր ժամանակակիցներէ՝ իբրև բանաստեղծ: Մենք կու տանք անոր մի սիրոյ երգը, ուր՝ միայն վերջին տան մէջ՝ կ'երևի հեղինակին հոգևորական վիճակը:

Միւս Յովհաննէսի ապրած տարին յայտնի չէ. հաւանօրէն նա ալ ապրած է ժե. դարու մէջ, եթէ ոչ՝ ժ. Գ. դարու վերջերը: Մեր ձեռքը հասած է Յովհաննէսէ միայն մէկ ոտանաւոր, և այս բաւական է զինքը իբր ինքնուրոյն բանաստեղծ յիշելու բնարեւոյթեան պատմութեան մէջ:

Յովհաննէս չունի Նաղաշի իմաստուն լրջմտութիւնը, նա բոլորովին յոյզ, կիրք, բոց է: Յովհաննէսի բանաստեղծութիւնը կը բանայ այնպիսի խորութիւն զգացմանց, որոնք միայն մեր դարու մէջ մատչելի եղան բանաստեղծութեան: Համարձակ կարելի է ըսել որ սա (քիչերուն յայտնի Յովհաննէսը) թերևս պարզ արեղայ մը, մոռցուած ըլլայ

(Երզնկեան) վանքի մէջ ժ. Գ. կամ ժե. դարու, և որ կը գրէր, գրեթէ առանց յոյս ունենալու ընթերցողի - իր զգացմանց բացատրութեանց մէջ շատ բաներով կանխեց բոլոր իր ժամանակակից բանաստեղծութիւնը 2 կամ 3 դար: Կրքի այսպիսի աղաղակներ չկան ո՛չ հարիւր տարի առաջ ապրող Պետրարքայի հնչեակներուն (sonet) մէջ, ոչ հարիւր տարի ետքը գրող Ռոնսարի սիրահարական երգերուն մէջ:

Յովհաննէսի բանաստեղծութիւնները (կը կրկնենք միակ պահուածն՝ վերարտադրուած մեզ մօտ) կ'աւարտին ներդաշնակ հաջտութեամբ: Բայց այս չէ կարևորը. կարևորն այն է որ քերթողն ըրած է (Ո՛հ դու իմ սիրտս այրեցիր, ևն,) այնպիսի խոստովանութիւններ՝ որ միայն մեր օրերը լիապէս հասկանալի եղան, երբ տուին իրենց յայտնութիւններն Ալֆրէդ տը Միւսսէ և Հայնէ և Բոդլէր:

Միջնադարեան բնարեւոյթիւնը իւր բողոքման գագաթն հասած էր ժ. Գ. դարու մէջ, երբ անոր ամենէն աւելի բնորոշ ներկայացուցիչն երեցաւ Գրիգոր Աղթամարցին: Կ'ենթադրուի թէ նա ծնած ըլլայ Աթթամար կղզեկին վրայ վանայ լճակին մէջ՝ հաւանօրէն՝ ժե. դարու վերջերը:

Անդամ էր սա տեղւոյն հոգեւորական միա-
բանութեան և ապա ձեռնադրուած է Աղ-
թամարայ Կաթողիկոս: Քերթողն ինքը
ցոյց կու տայ որ իւր ոտանաւորներէն մին
գրուած է 1515ին. ուրիշ կողմանէ նա ժա-
մանակակից էր ամենայն հայոց Կաթողի-
կոսին Միքայելի Ա. 1547-1574, որով
Գրիգոր Աղթամարցին ապրած կ'ըլլայ
1500-1575: Որոշ է որ այս դարուս հայ
ժողովրդեան վիճակը, ոչ միայն չլաւացաւ
համեմատութեամբ նախընթաց տարիներու՝
այլ եթէ այդ կարելի է՝ աւելի ևս ան-
տանելի եղած է: Հայ դեսպանութիւններու
Եւրոպական պետութեանց դիմումները
մասնաւորապէս ի վենետիկ, Պապին, Գեր-
մանիոյ Կայսեր (1547-1550) յաջող
ելը չեն ունեցած, այլ ընդհակառակն
մահմետականաց զայրոյթը գրգռեցին: Պար-
սիկներն անգթաբար աւերեցին հայ գա-
ւառներն, և թիւրք զօրաբանակը պար-
սից դէմ ելլելով՝ շարունակեց այս ա-
ւերումը: Այս թշուառութեան փոքր ինչ
միջիթարուլթիւն կարող էր լինել միայն Եւ-
րոպայի հայ գաղութին առաջին մշակոյթի
զարգացումն 1512 տարին. իսկ դարու
կէսին՝ հայ լեզուաւ առաջին գրքի տպա-
գրութիւնը. Միքայել Կաթողիկոսին ջան-
քերով հիմնուեցաւ առաջին հայ տպարանը

ի վենետիկ, որ ապա Կ. Պոլիս փոխա-
դրուած է: Ասոնք եղան առաջին տկար
ընծիւղներ ապագայ վերանորոգման:

Տեղւոյն այսպիսի կեանքի ծանր միջա-
վայրի մէջ պիտի գործէր ևստեղծէր Գրիգոր
Աղթամարցին: Մենք անոր ուրիշ գրական
աշխատութեան մասին տեղեկութիւն չու-
նինք՝ բաց ի ոտանաւորներէն. այլ մեզի
հասած անոր բանաստեղծութիւններն (ընդ-
հանրապէս 20 հատ) կը ցուցնեն՝ բանա-
ստեղծական հտնճարի առկայծումներէն
զատ՝ բացառիկ գրական շնորհ: Գրի-
գոր Աղթամարցու բանաստեղծութիւնները
միշտ խոր մտածուած թէ՛ ըստ ընդհանուր
յղացման և թէ՛ ըստ ներդաշնակ լրացման՝
կը պատկանին միջնադարեան քնարեր-
գութեան ամենանշանաւոր թուականին:
Սակայն այս ծրագրի ներդաշնակութիւնը
և ապա քրիստոնէական զաղափարները,
զորս զրեր է Աղթամարցին իր ոտանաւորնե-
րու մէջ, այս ամէնը որ բոլոր կեանքն ան-
ցուցած է հայ վանքի խորերը՝ առած է Ա-
րեւմուտքէն: Պատկերները, նմանութիւն-
ները, Գրիգոր Աղթամարցւոյն բոլոր
բանաստեղծութեան հոգին միանգամայն
արեւելեան է: Արեւելեան գոյներով ներկած
իւր «Երգ մի եպիսկոպոսի վրայ», (զոր
մենք կու տանք հատուածաբար Կ. Կոս-

տանեանի թարգմանածէն), տարբերակ մ'է Ծրիկի բողոքին՝ բախտի անարդարութեան վրայ: Շատ աւելի արեւելեան բնոյթ ունի անոր «Երգ»ն (նոյնպէս մեր թարգմանած), որուն մէջ քերթողը կը գովէ իւր սիրելին, որոնք լուր տասնեակ փայլուն նմանութիւններ, բաղդատելով զայն արեւուն, լուսնի, արուսեակին, թանկարժէք ալիւնքներու, անուշաբոյր ծառերու, փալփրլուն ծաղիկներու, ամէն բանի հետ՝ ինչ որ գեղեցիկ է աշխարհիս վրայ: Այս ճոխ քերթուածը զեղուն է արեւելեան պերճ գոյներով, և նման ափ մը ծիածանաւառ գոհարներու: Արեւելեան բանաստեղծութեան հոգեով ներշնչուած Գրիգոր Աղթամարցւոյն՝ երրորդ քերթողութիւնը որ կայ մեր հաւաքածոյին մէջ՝ է «Երգ Վարդի և Սոխակի»:

Անշուշտ ժ.Չ. դարու կը պատկանի և Նահապետ Քուչակայ բանաստեղծութիւնը: Այժմ ստուգուած է, որ սա բնաւ առնչութիւն չունի բաց ի անունէն այն Քուչակին՝ որ կ'ապրէր ժ.Չ. դարու սկիզբները Վանայ նահանգը: Նահապետ Քուչակ՝ ինչպէս կ'երևի՝ ծննդեամբ Ակնցի էր, ինչպէս կը ցուցնեն իւր ոտանաւորներն ըստ լեզուի և շարադրութեան, ըստ մասնաւոր բացատրութեան մերձաւոր նմանութիւն ունին

տեղւոյն ժողովրդական երգերուն: Բայց ո՞վ որ ըլլայ պատմական Նահապետ Քուչակ և ո՞ր տարին ալ ստուգուած ըլլայ (յամենայն զէպս ինքն ապրած է միջին դարու վերջերը)՝ իւր ոտանաւորները կը մնան հայ բանաստեղծութեան հրաշագեղ մարգարիտներ: Միջնադարեան բոլոր քնարերգուներու մէջ Քուչակ կ'արտափայլի անմիջականութեամբ և անարուեստականութեամբ իւր ներշնչմանց մէջ: Այս է ի մէջ այլոց նաև որ առիթ տուաւ կարծեաց՝ թէ Քուչակ եղած է ժողովրդական երգերու և առաւել որ իւր ոտանաւորներուն մէջ կը հանդիպինք եղանակներու և ամբողջ ոտանաւորներու, որ անտարակոյս կը պատկանին ժողովրդական երգերու: Այսպիսի կարծիքներ կը մերժուին այսու ամենայնիւ Քուչակի նոր յայտնած գրական ձևերով և գոյներով (բառին լաւ իմաստով), որոնք կ'երևան մի քանի բանաստեղծութեանց մէջ. ինքը կարող էր օգտուիլ ժողովրդական երգերով իրեն նիւթեր, բայց շատ մշակելով ինքնուրոյն և անկախ կերպով:

Նահապետ Քուչակի գրական ժառանգութիւնը համեմատաբար հարուստ է: Մեզի հասած են խրատական հատուածներ, սովորական քառեակներով սիրահարա-

կան երգեր, և շարք մը պանդուխտի յուզիչ երգեր: Քուչակի խրատները ցոյց կու տան արևելեան իմաստութեան բնորոշ օրինակներ: Մեծաւ մասամբ անոնք մի և նոյն գաղափարներն են մարմնացուած նոյն և նման խորհրդանշաններու մէջ, որպիսիներ մենք կը գտնենք պարսիկ բանաստեղծներու խրատական ոտանաւորներուն մէջ՝ կեանքի բարիքներու անկայութեան վրայ, կործանիչ ստութեան վրայ, լուութեան նախընտրութեան վրայ, ևն, ևն. այլ այս ամէնը գունաւորուած դէպ ի աշխարհ ունեցած քրիստոնէական վարդապետութեամբ: Քուչակի քանի մը իմաստուն խրատական քառատողերը բերած ենք մեր հաւաքածոյին մէջ, ուր և զրած ենք անոր պանդխտի երգն՝ « Կռունկ »: (սակայն թէ այս ոտանաւորները Քուչակի կը պատկանին՝ տակաւին վէճի մէջ է): Սակայն ամենաթանկագինը Քուչակի բանաստեղծութեանց մէջ՝ իւր սիրոյ քնարերգութիւնն է: Անոր սիրոյ ոտանաւորները ծաւալով փոքր են. շատ անգամ արտայայտուած՝ քառեակի ձևով, և արեւելքի հնչեակով ինչպէս կանխաւ ըսեր էինք: Զուտ արեւելեան գոյներով նկարուած են Քուչակի պատկերները, վառվռուն, փայլուն, երբեմն չափազանցած և անսպասելի: Ոտանաւորներու

մէջ կրից՝ զգացմունքը կը գերիշխէ՝ քան հոգեկան սէրը, անոնք յատուկ են Քուչակի հարազատ արեւելեան բանաստեղծութեանց: Այլ անոր ուժն ու հմայքը՝ իւր ոտանաւորներու խոր անկեղծութեան մէջն է: Ասոնք չեն արուեստական խորհրդածութիւններ՝ ընտրած նիւթին վրայ, ոչ տեսական կամ փոխաբերական զովարանութիւններ մէկ սիրելոյ՝ որ կարելի է թէ և ոչ գոյութիւն ունենայ աշխարհի վրայ: Ո՛չ, Քուչակայ ոտանաւորներն՝ ազատ փղձկուն են սրտի, սրտի խոստովանութիւններ, այն՝ ինչ որ կեանքն ինքնին թելադրած է:

Ա. Զոպանեան՝ որմէ փոխ կ'առնենք այս նկարագրի մի քանի գծերը՝ կը բաղդատէ Քուչակի բանաստեղծութիւնները ամենէն հոչակաւոր արեւելեան քերթողաց ոտանաւորներուն հետ: Սաադի, Հաֆիզի, Նաւ Օմարի-Խայեամի երգերը թագաւորաց և իշխանաց ծառայեցին. այս քերթողներն էին պալատական, և իրենց բանաստեղծութիւնները պալատական կեանքը կ'արձագանգեն, պալատական փայլով կը շողան: Այս չկայ Նահապետ Քուչակի պարզ երգերուն մէջ: Նա՝ անկախ իւր զգացմունքներուն արտայայտման մէջ՝ աւելի մօտ էր փողոցային ամբոխին քան թէ պալա-

տական աստիճաններուն. իւր ձայնը կը հնչէր ոչ այս «աշխարհիս կորողներուն» համար, այլ ժողովրդային հաւաքոյթներու մէջ: Միակ սուլթանը՝ որուն առջև Քուչակ գլուխը կը ծռէր՝ էր իւր մշտավառ և տիրական հմայողը՝ սէրը: Ա. Չոպանեան կը նախընտրէ համեմատել Նահապետ Քուչակը ժ.թ. դարու բանաստեղծներուն հետ, Հէյնէի և Վերլէնի, և այս արդարացի է: Ժ.Չ. դարու մէջ Քուչակ իւր բանաստեղծութեանց մէջ տուած է օրինակներ իսկական քնարերգութեան, այն իմաստով՝ որ մենք կ'ըմբռնենք հիմայ, այսինքն անկեղծ, անձնական և ազատ բանաստեղծութիւն, որ միայն մի նպատակ դրած էր իւր առջև, արտայայտել այն զգացմունքն՝ որ քերթողին նոյն վայրկենին տիրապետեր է:

Գ.

Ժ.Է. դարն այնպիսի շրջան մ'էր՝ երբ հայ միջնադարեան բանաստեղծութիւնը կը շիջանի: Կը շարունակէր Հայաստանի անմխիթար վիճակը. երկրին լաւագոյն ուժերը կը լքէին. օտարութեան մէջ կը փնտռէին ապաստան: Ծնունդ առին և զօրացան հայ գաղութներն՝ ուր պիտի յառաջանար նոր կեանք և փայլէր հայկական նոր վերա-

ծնունդ: Հին Հայաստանի մէջ սուլթաններու և շահերու մշտական կործանարար քաղաքականութեամբ զրեթէ չմնաց տեղ գրական աշխատութեան համար: Սակայն և այնպէս վանքերու պատերուն մէջ կը գտնուէին աշխատաւորներ, որոնք ձեռք կ'առնէին գրիչն՝ ընդօրինակելու համեմատարար բախտաւոր ժամանակներու ձեռագիրներ, որպէս զի շարունակեն իրենց նախորդներու գործը: Մասնաւորապէս չըլոցն նաև քերթողական ձայնը: Ժ.Է. դարու մէջ յատկապէս քանի մը կրօնաւոր բանաստեղծներ եղան Հայաստանի մէջ, և անոնց բանաստեղծութեանց խրախուսիչ ձայները կը ծառայեն՝ որպէս լաւագոյն ապացոյցներ ժողովրդեան հոգւոյն այն ուժին՝ զոր չկրցան կոտրել ո՛ր և է դառն փորձութիւնները:

Դարավերջին կեցած է Երեմիա Քեօմուրճեան, ծնեալ 1700 ին: Սա բաւական բեղմնաւոր գրիչ էր. շատ թարգմանութիւններ ըրած է լատին և յոյն լեզուներէ. գրած է նաև աստուածաբանական խնդիրներու վրայ, հեղինակ է «Պատմութիւն Օսմանեան Կայսրութեան», «Հայոց պատմութեան» (իւր ժամանակի դէպքերուն), աշխարհագրութեան և ուրիշ շատ գրութիւններու. գրած է դասական գրարարով: Ի մէջ այլոց Քեօմուրճեան գրած է նաև թուրքերէն և

տուեր է թուրք զրականութեան հատուածներ Մովսէս Խորենացւոյն պատմութեան: Բայց անտարակոյս Քեօմուրճեան բանաստեղծ ալ էր: Բայ ի ոտանաւոր գրած «Պատմութիւն Աղեքսանդրի» գրքէն՝ նա գրեց քնարերգական ոտանաւորներ հայերէն (ժողովրդական լեզուով) և թուրքերէն: Իւր բանաստեղծութեանց մէջ Քեօմուրճեան շարունակեց միջնադարեան քնարերգութեան աւանդութիւնը, և անոր ոտանաւորներուն մէջ կը լսուի հոգւոյ ձայնը: Քեօմուրճեանի քնարերգութեան առանձնայատկութիւնն անոր մէջ է՝ որ կը փառարանէ փոխադարձ սէրը, ուրախութիւն՝ ո՛չ միայն սիրելուն մէջ՝ այլ և սիրուելուն: Այսօրինակ ոտանաւորներէն մին կը ներկայացընենք մեր հաւաքածոյին մէջ:

Ամենակարեւոր և մեծ ազդեցութիւն ըրած է Նաղաշ Յովնաթանայ բանաստեղծութիւնը, որ արդէն կ'ապրէր դարավերջին, և մեռած է 1722 ին: Յովնաթան՝ ինչպէս նաև Մկրտիչ՝ նկարիչ էին, ուստի երկուքն ալ նոյն մականունով Նաղաշ կոչուած. Նաղաշ Յովնաթանին կը պատկանին Էջմիածնի հիանալի որմանկարները: Յովնաթանայ երգերը բոլորն ալ կը փառարանեն սէրը՝ գծուած արեգակնային ճառագայթներով: Տեղ տեղ անոնց մէջ նուրբ

ճաղը կը զգացուի. կարծես թէ հեղինակն ինքնին կը խնդայ միջնադարեան քնարերգութեան մաշած ձևերուն վրայ. սակայն և այնպէս այս երգերուն մէջ կան այնպիսի հրճուանք, այնպիսի համարձակ իրական գծեր՝ որ կը յափշտակեն ընթերցողը: Այս արեղայ քերթողը գրեթէ բոլորովին կը նմանի աշուղներու այն ժողովրդական բանաստեղծութեան՝ որուն ընդարձակ ծաւալումը նոյն դարուն կը սկսի Հայաստանի մէջ: Նաղաշ Յովնաթան՝ վերջին արեղայ բանաստեղծներէն մին է, և մին առաջին բանաստեղծ աշուղներէն: Այս է իւր բանաստեղծութեան պատմական նշանակութիւնը, որմէ մեր հաւաքածոյին մէջ մենք կու տանք երեք օրինակներ, երեք «երգեր սիրոյ»:

Բայց արդէն մեռնող վանական բանաստեղծութեան փոխարէն կը կանգնի աշուղներու բանաստեղծութիւնը: Ժողովրդական երգիչներ, աշուղներ ու զուսաններ, անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր Հայաստանի մէջ գոյութիւն ունին. ասոնց յիշատակութիւնը կ'ընէ Մովսէս Խորենացին իսկ: Հայերն, այս բանաստեղծ ժողովուրդը, կը սիրէին ամէն տօն երգերով փառարանել: Ընտանեկան հանդէսներուն, ինչպէս՝ հարսանիք, մկրտութիւն, և այլն, և ուրիշ ժողո-

վըրդական հաւաքոյթներու մէջ, հասարակ շուկաներու և սրճարաններու մէջ երգիչները միշտ ախորժեկի հիւրեր էին: Ասոնց պատուաւոր տեղը կու տային խնջոյքներու մէջ, անոնց երաժշտական գործինքը (քամանչա, սազ, թար, ևն.) կը տեղաւորէին պատուաւոր տեղեր մասնաւոր դարակնե-րու վրայ. երբ կը հնչէր երգն՝ ամէնքը կը լսէին և ուշադրութեամբ մտիկ կ'ընէին: Ի հնուց գոյութիւն ունէր երգիչներու մէջ մրցումի սովորութիւնը, աշուղները կարգաւ կ'երգէին իրենց հնարածներն և յաղթուողը սովորաբար կը յանձնէր իւր քամանչան յաղթողին: Այս երգերու շատերն որ պահուած են ժողովրդեան յիշողութեան մէջ և կը վերաբերին մեր ցոյց տուած « ժողովրդական բանաստեղծութեան »՝ հաւանօրէն ստեղծուած են նոյնպէս աշուղներու կողմէ այսպիսի մրցումներու համար: Բայց երկար ժամանակներ ոչ ոք մտածեց անոնց վրայ, զրի առնելու և պահելու այս յանպատրաստից երգուածները: Երգերը կ'ապրէին միայն յօրինողի յիշողութեան մէջ, և անոնց՝ որոնց ինքն հեղինակը կը փոխանցէր զանոնք. այս քիչերուն մահուամբը՝ կ'անյայտանար, կը մոռցուէր՝ հազուադէպ բացառութեամբ: Միայն ժ. Բ. դարու մէջ մշակուեցաւ

նոր տիպար մը աշուղ բանաստեղծներու, ժողովրդական երգիչներու որ կը գնահատէ իւր ներշնչմանց ստեղծագործութիւնը և կ'ուզէ պահել զանոնք: Այսու հանդերձ այսպիսի աշուղ մը, յայտնի է թէ աստիճան մը զրական մարդ եղաւ, այսինքն գիտակ անցեալ բանաստեղծութեանց: Կտակելով իւր ոտանաւորներն յաջորդներու՝ նա բնականապէս կը սկսի հետաքրքրուիլ անցեալով: Վերջապէս զօրացան և ժողովրդեան մէկ մասին պահանջները: Երգչէն սկսան պահանջել երգեր հին աւանդութեան, ինքնուրոյնութիւն և ճշդութիւն ձևի երգերու հետ միասին, արտաքոյ կարգի բան մը, և խորութիւն բովանդակութեան: Երեւան ելան պալատական աշուղներ, երգիչներ՝ որ կ'երգէին վրաց թագաւորներու արքունիքն, ուր հայ լեզուն վրաց լեզուին հետ տարածուեցաւ: Այսպէս յաջորդաբար՝ ինքնին երգիչներու զարգացման ազդեցութեան և ժողովրդեան մշակոյթին տակ՝ առաջ եկան աշուղ բանաստեղծներու տիպարներ, որոնք արագ ըմբռնեցին միջին դարու աւանդական քնարերգութիւնը և շարունակեցին գնալ նոր ընթացքով: Մին նոր տիպարի աշուղներէն էր երգիչն Ստեփանոս (հաւանօրէն ժ. Բ. դարու մէջ ապրող), որոյ երգերու մի մասն հասած է

մեզի. այդ ամենագեղեցիկ ոտանաւորներէն մին կը ներկայացնենք մեր հաւաքածոյին մէջ:

Այն երգիչը որ աշուղներու բանաստեղծութիւնները հասցուց անհասանելի բարձրութեան՝ էր Սայաթ Նովան. իւր հանձարի զօրութեամբ ժողովրդական երգչի արուեստն յեղաշրջեց բանաստեղծի բարձր կոչման: Կարելի է ըսել՝ այն ամէնը որ իւր նախորդներն ըրած են՝ ոչինչ են անոր յաղթանակին հանդէպ և կարծես թէ անոր փառաց լուսոյ մէջ մարեցան: Սայաթ Նովա նախ ցոյց տուաւ և հաստատեց իւր օրինակովն՝ թէ ինչպիսի՜ ուժ կը թագչի ժողովրդեան երգչի ձայնին մէջ. — յայտնեց թէ այս երգիչը ոչ միայն խնջոյքի մէջ զուարճացնող է, այլ և ուսուցիչ է, մարգարէ, թէպէտ և անոր երգերու նիւթն ըլլար թեթեամիտ: Սայաթ Նովան կ'ընդունի իւր նախորդաց կերպը, այլ կու տայ անոր կատարելութեան կնիքն, և յանկարծ յայտ եկաւ թէ, ինչպիսի՜ ճոխութիւն, որպիսի՜ փարթամութիւն կը ծածկուի այն աշուղներու երգերուն մէջ որոնց հանդէպ շատերը չափազանց հարեանցի կը վերաբերուէին: Այն ժամանակ երբ կը մեռնէր հմուտ արեղաներու վանական բանաստեղծութիւնը, Սայաթ Նովա զգացուց որ հայ

բանաստեղծութիւնը կենդանի է, նա միայն զուրս ելաւ վանքի պարիսպներէն, մտաւ ժողովրդեան մէջ և հնչեց աշուղներու ազատ երգերուն մէջ, երգուեցաւ շուկաներու, հրապարակներու և ընտանեկան խրնջոյքներու մէջ, համեստ տուններու, ամբոխի մէջ:

Սայաթ Նովա լեցուց իւր կեանքով ամբողջ ԺԸ. դարը, վասն զի ծնած է 1719ին և մեռած (սպանուած) ի Թիֆլիս 1795ին: Բանաստեղծին իսկական անունն էր Յարութիւն, Սայաթ Նովա կեղծ անուն է, որ կը նշանակէ՝ ըստ ըննութեան Յովհ. Թումանեանի՝ « Թագաւոր երգի » կամ « իշխան երաժիշտ » (հնդկաց լեզուով), որ շատ յայտնի էր առաջաւոր Ասիոյ մէջ: Հայրը տուած էր փոքրիկ Յարութիւնը որ ոստայնակութիւն սորվի, սակայն տղան (Յարութիւնը) փոքր հասակէն կը մտածէր աշուղ ըլլալ. նա ազատ ժամանակները կը վազէր լսելու երգիչներու մրցումը և ինքն իրեն սորվեցաւ նուագել քամանչայի, ջոնկուրի և թարի վրայ: Կանուխէն սկսաւ երգեր յօրինել, որոնք նախ կ'երգէր իւր ազգականներու տունները, յետոյ Թիֆլիսեցի նշանաւորներու տունները, որոնք կը հրաւիրէին իրենց տաղանդաւոր պատանին: Յաջողութիւնը խրախուսեց զՅա-

րութիւն վճռականապէս նուիրելու ինքզինք
բոլորովին երգեցողութեան արուեստին .
ընդունեցաւ Սայաթ Նովա անուանումը
և շուտով ամենասիրելի աշուղն եղաւ բո-
լոր թիֆլիսի մէջ։ Որչափ կարելի է դա-
տել Սայաթ Նովայի գրուածներէն՝ նա
կրցեր է ըստ բաւականի լայն գիտութիւն
ունենալ, անոր բանաստեղծութեանց մէջ
կը շօշափուին բաւական բարդ խնդիրներ .
կը յիշուին զանազան երկիրներ և ժողո-
վուրդներ, կը զգացուին պարսկական բա-
նաստեղծութեանց արձագանգներ, ուսկից
ի մէջ այլոց Սայաթ Նովա փոխ առած է
իր երգերուն ձևերը։ Բաց ասկից՝ Սայաթ
Նովա գիտէր շատ լեզուներ, ինքը կը
գրէր իր ոտանաւորները ոչ միայն հայե-
րէն՝ այլ նոյնպէս վրացերէն և թուրքերէն .
մեզի հասած են Սայաթ Նովայէ՝ թուրքե-
րէն գրուած 115 ոտանաւորներ, հայերէն
միայն 46, և վրացիք կը համարին իրենց
բանաստեղծը։

Սայաթ Նովայի հետագայ տարիներու
կեանքը տակաւին լաւ ուսումնասիրուած
չէ։ Այս միայն յայտնի է որ նա վրաց
Հերակլ Բ.ի պաշտպանութիւնը կը վայե-
լէր, որ շատ կը յարգէր Սայաթ Նովայի
տաղանդը և կարգած էր զայն իր արքու-
նեաց երգիչ։ Վրաց արքունեաց մէջ լուրջ

սիրային վէպ տեղի ունեցած է հռչակա-
ւոր աշուղին. իր սէրը վրաց թագուհոյն
հանդէպ, որուն նուիրած է մեծաւ մասամբ
իւր ոտանաւորները։ Ուշ ժամանակ՝ ար-
դէն երիտասարդական հասակն անցած՝
Սայաթ Նովա կը թողու արքունեաց փայ-
լուն կեանքը և կը մտնէ Հաղբատու Ս.
Նշան վանքը. քերթողին այս որոշողու-
թիւնը կապ ունի իր Մարմար կնոջ մահուան
հետ 1770ին։ Կրօնաւորական սքեմին հետ
կ'առնու Դաւիթ անունը, Յովհ. Թումա-
նեանի կատարած նոր խուզարկութեան
համեմատ նա ձեռնադրուած է թիֆլիսի ե-
պիսկոպոս։ Այս աստիճանը տրուած է կա-
թողիկոսէն հին աշուղին՝ թագաւորին բաց-
արձակ ստիպմամբ։ Սակայն վսնական
պարիսպներու մէջ ալ չկրցաւ եպիսկոպոս
Դաւիթ զսպել բանաստեղծութեան աւիւնը,
նա կը շարունակէր գրել ոտանաւորներ և
կարօտը կը բաշէր հասարակաց մրցու-
թեանց։ Կ'ըսեն թէ նոր եպիսկոպոսն եր-
բեմն աշուղի զգեստներ հագնելով՝ ծածուկ
կ'ելլէր վանքէն և կ'երթար թիֆլիս և կը
մտնէր ժողովրդեան մէջ իբր երգիչ։ Այս-
պէս՝ անգամ մը իմացուելով որ թիֆլիս
եկեր է բոլորին խաւարեցնող նոր աշուղ
մը՝ ձերուին Սայաթ Նովա չի կրնար
զսպել անոր հետ չափուելու բաղձանքը,

կը հագնի իր թափառիկ երգչի հին հագուստը, կ'առնէ իր քամանչան և կ'երթայ մրցման, յաղթութիւնը կը տանի երիտասարդ մրցակցին վրայ: Պահուած է այն գրութիւնը՝ որով կաթողիկոսը կը գանգատի թագաւորին Դաւիթ եպիսկոպոսի այդ կերպ վարքի մասին, ցոյց տալով ժողովրդեան մէջ առաջ եկած գայթակղութիւնը. ծերունի եպիսկոպոսին սպառնալիք եկած է աստիճանէն զրկելու, բայց թագաւորը խնդրած է թողուլ հանգիստ իր սիրելի երգիչը:

1795ին պարսիկ Աղա Մահմուտ խառնը պաշարեց Թիֆլիսը և բնակչաց սպառնացաւ սաստիկ կոտորած: Այս երբ լսեց ծեր աշուղը՝ որ է Դաւիթ եպիսկոպոս՝ թողուց իր մենաստանը և շտապեց դէպ ի մայրաքաղաք, որպէս զի ազատէ իր ընտանիքը: Ինքը կրցաւ քաղաքէն հեռացընել իր որդիները և ուղարկել Մոզդուղ, ուր անոնք կ'ապրէին անվտանգ: Բայց ինքն Սայաթ Նովա կամ չկրցաւ ելլել՝ կամ չուզեց թողուլ իր քաղաքացիները թշուառութեան մէջ: Ըստ պատահման՝ Սայաթ Նովա Թիֆլիս էր այն օրը՝ երբ քաղաքն առնուած էր պարսիկ զօրքէն: Բանաստեղծ եպիսկոպոսը ժողովրդեան բազմութեան հետ կ'աղօթէր ծնրադրած տա-

ճարին մէջ: Պարսիկները պահանջեցին որ ամէնքը դուրս ելլեն եկեղեցիէն և ընդունին խլամութիւնը: Սայաթ Նովա պատասխանեց ոտանաւորով մը թրքերէն.

Եկեղեցուց չ'եմ դուս գալ, չ'եմ ուրանալ Յիսուսին:

Մահմետականները բռնի հանեցին եկեղեցիէն ծերունին և սպաննեցին զինքը դրան առջև: Այժմ այն տեղ կճեայ տախտակ մ'է դրուած, որուն վրայ գրուած է Սայաթ Նովայի ծննդեան և մահուան թուանշաններն և հետեւալ տողերը.

Ամէն մարթ չ'ի կանա խմբի իմ ջուրըն՝ ուրիշ
[Չըրէն է.

Ամէն մարթ չ'ի կարդա իմ գիրըն՝ ուրիշ զըրէն է,
Բունիաթս ավաղ չ'իմանաս՝ քարափէ քարուկը
[ըէն է՝

Սէլաւի պէս՝ առանց ցամքիլ, դուն շուտով խա-
րախ մի անի:

Սայաթ Նովայի ոտանաւորներու բովանդակութիւնը առաջին նայուածքով միակերպ կը թուի, միակերպ կ'երեւան նաև ոտանաւորներու ձևերը: Այլ ինչպիսի անսպառ զանազանութիւն կը ցած է բանաստեղծն ազուցանել այն միակերպ երեցածներուն մէջ: Նա գրեթէ ամենուրեք կը խօսի սիրոյ վրայ, բայց ինչպիսի զանազան գոյներով տարբեր ոտանաւորներու

մէջ, բոլոր այն անցքերը, քնքուշ գորու-
վէն դէպ ի բոցավառ կրքերը, յուսա-
հատութենէ դէպ ի սքանչացումը, կաս-
կածէ դէպ ի հպարտ ինքնաճանաչութիւնը
արուեստագիտի: Արդարեւ Սայաթ Նովա
կարելի է անուանել երանգներու բանա-
ստեղծ: Ինքը Ժ.Բ. դարու մէջ կարծես ար-
դէն կատարեց՝ ինչ որ դար մը վերջ
վերջէն:

Ոչ թէ գոյն, այլ նուրբ երանգ (nuance).

Այո՛, պէտք չեն վառվռուն գոյներ. ճշմա-
րիտ բանաստեղծը զգացնել կու տայ ընթեր-
ցողին կամ ունկնդրին ամէն ինչ՝ միայն
հագիւ նկատելի անցքերով մէկ գոյնէ
միւսը: Բայց որովհետեւ մի և նոյն ժա-
մանակ Սայաթ Նովայի երգերուն մէջ այս
երանգները սուր, խորին և հիւթեղ են,
կ'ընդունինք մենք իրր ամենապայծառ
գոյներ, որոնց հետ չեն կրնար մրցիլ նուազ
հանճարեղ բանաստեղծներու (ուղղակի ը-
սենք, նուազ տաղանդաւորներու) չափա-
զանց թանձր ներկերը: Նուրբ և քնքուշ
վրձինով նկարեց Սայաթ Նովան և անով
աւելի մեծ հմայքն՝ իր միշտ զրաւիչ ոտա-
նաւորներուն մէջ:

Սայաթ Նովա հիմնեց, նուիրագործեց
աշուղներու երգերուն համար մի առանձին

ձև ոտանաւորներու՝ որ կը մօտենայ պարս-
կական «Գազելի», յետ որոյ այս կերպը
սիրուեցաւ և տիրապետեց բոլոր երգիչնե-
րուն վրայ: Անհրաժեշտ կրկնութիւնը մի
և նոյն բառին (կամ քանի մը նման բա-
ռերու) մէկ շարք ոտանաւորներու վերջը,
այս ձևի պահանջման համեմատ, նոյն
ինքը կը ստիպէ զբանաստեղծը՝ փնտռել
զանազանոյրիւններ միակերպութեան մէջ:
Բայց մի և նոյն ժամանակ, զրեթէ բա-
նաստեղծէն անկախ՝ կու տայ մի առան-
ձին նուագաւոր խորին ներդաշնակ երաժշ-
տականութիւն անոր ոտանաւորներուն:
Ասով Սայաթ Նովայի մէջ կը միանան
զգայուն հոգատարութիւն՝ ոտանաւորը
նուագաւոր լինելու համար: Սայաթ Նո-
վայի երգերը կատարուած են ներդաշնա-
կութեամբ և նոյնաձայն սկիզբով, որոնք կը
կրկնուին նաև ներքին յանգերով. նա
համաշխարհային բանաստեղծութեան մէջ
մեծ վարպետներէն մին է: Ասոր հետ նա
հրաշալի ճաշակ մ'ունի, որ կարող է գտնել
նոր եղանակներ ընդհանուր գործածուած
չափերուն մէջ: Այս վերջին տեսակէտով
կարելի է Սայաթ Նովան բաղդատել դա-
րուս բանաստեղծներուն մէջ կ. Գ. Բայը-
մանթի հետ: Սայաթ Նովայի հետևողնե-
րուն և նմանողներուն մէջ անոր բանա-

չայ բանաստեղծ.

ստեղծութեան մասնաւոր յատկանիշներն այլապէս երևում են, ընտրուած ձեռք վերածուեցաւ մեռած կրկնութիւններու, երաժշտականութիւնը՝ դատարկ ձայներու խաղի մէջ, եղանակներու բովանդակութեան նուրբ փոխանցումը՝ տաղտկալի միակերպութեան։ Այլ Սայաթ Նովայի մօտ բոլորովին կենդանի և իր իսկական բանաստեղծական հանճարի ուժով ոգևորուած է։ Քերթողն իրաւունք ունէր երբ հպարտօրէն կը յայտնէր (այս այն հպարտութիւնն է՝ որ ստեղծեր է Որատիոսի և Պուշկինի «Կոթող» բանաստեղծութիւնը), թէ իմա «քարափի քարուկրէն է»։ Կ'ուզէի հաւատալ որ դէպ ի Սայաթ Նովայի Կոթողը «խոտով չի ծածկուիր ժողովրդական ճանապարհն»։ Սայաթ Նովայի նման բանաստեղծներու վրայ կրնայ և պէտք է հպարտանայ բոլոր ժողովուրդը, այս՝ Երկնից մեծ շնորհք է, որ կը զրկէ ոչ ամենուն և ոչ յաճախ, ասոնք Նախախնամութեան ընտրեալներն են օրհնութիւնաբեր իրենց դարուն և իրենց հայրենեաց...։

Հօր զարգացումն աշուղներու բանաստեղծութեանց Սայաթ Նովայի ոտանաւորներուն մէջ՝ յայտնի է կենդանութիւն տուաւ բազմաթիւ հետևողաց և նմանողներու։ Արագ ստեղծուեցաւ «Դպրոց

Սայաթ Նովայի», և արդարեւ մինչև մեր օրերն հայ աշուղներն ամէնքը կը հպատակին անոր անյաղթելի ազդեցութեան, կը դառնան անոր գծած ուղեգծին մէջ։ Ահա ասոր համար հարկ չկայ մօտիկէն քննել առանձին ներկայացնող ԺԼ և ԺԹ դարերու աշուղներու բանաստեղծութիւնները։ Ասոնց մէջ եղեր են տաղանդաւոր երգիչներ, որոնք կարող էին ըսելու իրենց խօսքը. քիչ չէին անոնց մէջ բանաստեղծներ՝ իսկական երգասացութեան շնորհք ունեցողներ, ստեղծող՝ քաղցրահնչիւն լսելիքը շոյող տաղերու։ Սայաթ Նովայի բանաստեղծութեան գծած սահմաններէն ոչ ոք՝ ինչպէս կ'երևի՝ դուրս չէ եկած։ Բոլորն ալ մնացին տաղանդաւոր աշակերտներ և ոչ աւելի։ Աւելցնենք միայն որ աշուղներու թիւն, այսինքն անոնց՝ որոնք սկսան ժողովել և գրի անցնել իրենց երգերն ԺԹ դարու մէջ՝ չափազանց շատ են։ Այս քնարերգութիւնը շատ հետաքրքրական, պատմական, գեղարուեստական է. բայց մենք որ ընդհանուր գծերու մէջ կը բնորոշենք զարգացումն հայ բանաստեղծութեան՝ հարկադրուած ենք լռութեամբ անցնելու։ Սայաթ Նովայի այն 12 ոտանաւորներն՝ որոնք զետեղուած են մեր հաւաքածոյին մէջ՝ ըստ մեր կա-

ընաց թարգմանութեան՝ բաւական գաղափար կու տան զանազան նիւթերու և աշուղներու բանաստեղծութեան բնորոշ ձևերուն վրայ:

Բացառութիւն կրնանք միայն ընել՝ երկու վերջին աշուղներու համար. նախ՝ որպէս զի յամենայն դէպս յատկանշած բլլանք մեր օրերու ժողովրդական երգիչներու ստեղծումներն, և երկրորդ՝ անոր համար որ այս երկու բանաստեղծներն ալ, զօրագոյն քան միւսներն, կը հնչեցնեն որ և է նոր բան: Խօսքերնիս Ղունկիանոս և Ճիվանի աշուղներուն վրայ է: Ասոնց առաջինը Ղունկիանոս ծնած է ԺԲ դարու վերջը ի Կարին, քանի մը տարի վանք անցուցած է, յետոյ անցած է Եզիպտոս՝ քարտուղարի պաշտօնով՝ Իբրայիմ փաշայի մօտ. այլ թողլով զայն՝ թափառաշրջիկ կեանք վարած է անհնարին զրկմունքներով. այնու հանդերձ զնացած է՝ ի մէջ այլոց՝ Պետերպուրկ և մեռած է անցեալ դարու կէսերուն, վարեվան գիւղը: Ճիվանին արդէն մեզի ժամանակակից է. նա ծնած է 1846ին Ախալքալաքի մօտ, առաջ թափառաշրջիկ երգիչ մ'եղած է. կը նուագէր իւր երգերը ամենայն յաջողութեամբ Ալեքսանդրոպօլ, Թիֆլիս, Բաքու, Բաթում և Կարս. մեռաւ Ճիվանին

1909ին: Ղունկիանոսի բանաստեղծութիւնը ուշագրաւ է՝ իւր խորհրդաւոր նուրբ երանգով՝ անսովոր աշուղներու երգերու մէջ: Ճիվանիի բանաստեղծութիւնը շատ աւելի զանազան և այլացեղ է. քերթողն իւր երգերուն մէջ կը շօշափէ բազմակերպ նիւթեր, սիրահար երգող է կը դառնայ բարոյախօս. երգեց իր ժամանակակից ղէպերն, օրուան չարը. գրեց սեղանի երգեր, ևն, ևն: Ի մէջ այլոց Ճիվանիի լեզուն արդէն ժամանակակից գրական լեզու է. ընդհանրապէս Ճիվանիի երգերուն մէջ երեցաւ գրքերու ազդեցութիւն: Ճիվանին քանի մը նոր բանաստեղծներու և Սայաթ Նովայի բացարձակ նմանողութեամբ ստեղծած է քանի մը իսկական գեղեցիկ ոտանաւորներ, որոնք անշուշտ պիտի մնան ընդ միշտ հայ բանաստեղծութեան մէջ: Յատկապէս այսպիսի երգեր աշխատեցանք մտցնել մեր հաւաքածոյին մէջ, ինչպէս նաև Ղունկիանոսի խորհրդապաշտ երգերէն մին:

Բայց Ղունկիանոսի և Ճիվանիի բանաստեղծութիւններն արդէն կը վերաբերին յաջորդ շրջանին: Աշուղ Ճիվանին իր երգերը շարագրել չսկսած՝ ծագեցաւ, աճեցաւ և ամրացաւ նոր հայ բանաստեղծութիւնը. — բանաստեղծութիւն

ոչ ժողովրդական երգիչներու, այլ գրական, «արուեստական», ինչպէս սովորաբար (և հարկաւ ոչ իրաւացի) կ'անուանեն զայն: Արեւմուտք, ի Կ. Պոլիս և եւրոպական հայ գաղութներու մէջ և Ռուսիոյ սահմաններու վրայ, ինչպէս հայ գաւառներու մէջ՝ և նախ ի Թիֆլիս, ինչպէս և Մոսկովայի հայ գաղութին մէջ, սկսաւ նոր հայ գրականութեան զարգացումը, վերահաստատուելով հայ գրականութեան կապը միջազգայինին հետ: Մշակուեցաւ գրական նոր լեզու (ստոյգն՝ երկու նոր լեզուներ կամ բարբառ, մին արեւմտեան հայոց, միւսն ուսսահայոց) և շարք մը հայ գրագէտ սերունդներ ստանձնեցին իւր ժուռըն և պատասխանատու՝ բայց ազնիւ գործը, տալու հայ ժողովրդեան այն ամէնը՝ ինչ որ եւրոպական գրականութիւնը կատարեց անցեալ դարերու մէջ, որուն շրջանին Հայաստան կտրուած էր մարդկութեան ընդհանուր մշակոյթի աշխատութենէն:

Հայ նոր գրականութեան պատմութիւնը գիտութեան բոլորովին ուրիշ շրջան է:

Հոս այս համառօտ տեսութեան մէջ անկարելի պիտի ըլլայ մանրամասնաբար ներկայացնել այս պատմութիւնը և ըրնել անոր զարգացման բոլոր կայան-

ները: Շատ պատճառներու համար (ինչպէս և անպատրաստականութիւնը այսպիսի հարցի մը տողերս գրողին), մենք պիտի սահմանափակուինք լոկ ցոյց տալով ընդհանուր յատկանիշներն ամենէն նշանաւոր գործիչներուն: Այնու հանդերձ մեր ուշադրութիւնը պիտի դարձնենք մասնաւորապէս աւագ հին սերունդներու բանաստեղծներու գործունէութեան վրայ, որոնք մեծ կամ փոքր աստիճանով մը կատարել են իրենց ստեղծագործութեան յաղթանակը: Իսկ աւելի երիտասարդ գրողներուն համար՝ որոնք կը շարունակեն դեռ ընթանալ՝ փոփոխութեան ենթակայ են, անոնք տակաւին պատմութեան մէջ չեն կրնար մտնել, անոնց բանաստեղծութիւնները տակաւին ըննադատութեան կը պատկանին, որ տեղի չունի մեր հաւաքածոյին մէջ:

Ե.

Հայ գրականութեան վերածնունդն անձուկ եղանակով շաղկապուած է Մխիթարեան Միաբանութեան գործունէութեան հետ, հիմնուած՝ Մխիթար Սեբաստացւոյն (1676-1749) ձեռքով ի Կ. Պոլիս, այլ ամրապնդուած ի վիենետիկ: Այս Միաբա-

նութենէն ելած են երկայն շարք մը գիտնականներ, գրիչներ, և ընդհանրապէս լուսաւորութեան գործիչներ: Մխիթարեանց հրատարակեցին բառարաններ, հայ լեզուի քերականութիւններ (գրաբարի), Հայաստանի պատմութիւն, եւրոպական գրականութեան դասական թարգմանութիւններ ի հայ լեզու, և շատ ուրիշ գրեանք՝ որոնք հզօր ազդեցութիւն ունեցած են: Ապա Մխիթարեանց մէկ մասը առանձին Միաբանութիւն հիմնեց ի Վիեննա, ուր շարունակեց մի և նոյն օգտակար գործունէութիւնը: Մխիթարեանց կարգէն ելան նաև առաջին նոր հայ բանաստեղծներ Բագրատունի և Ալիշան: Առաջինը՝ Արսէն Բագրատունի (1790-1860) էր ներկայացուցիչ կեղծ-դասականութեան, որ դեռ կը տիրապետէր անոր ժամանակին եւրոպական գրականութեան մէջ: Երկրորդը Ղևոնդ Ալիշան՝ նոյնպէս խոյս չտուաւ այդ ազդեցութենէն. բայց հետզհետէ ազատեցաւ անկէ, ի մէջ այլոց արտայայտուեցաւ զասական գրաբարէ (որով գրուած են բոլոր նախկին ոտանաւորներն Ալիշանի) նոր լեզուի (Կ. Պոլսոյ բարբառ) անցած ատեն:

Ղևոնդ Ալիշան (1820-1901) թողուց մեծարժէք գիտական աշխատութիւններ —

պատմական — հնախօսական — աշխարհագրական, ևն, ևն: Այլ էր նաև նշանաւոր բանաստեղծ, որուն ոտանաւորները կը կազմեն 5 հատորներ: Տաղաչափութեան արուեստին մէջ Ալիշան մեծ կատարելութեան հասաւ, և իր արտադրութիւնները ցարդ սիրով բազմաթիւ ընթերցողներու պահած են՝ իբրև անկեղծ և գեղեցիկ ներշնչումներ: Ալիշան գրած է ոչ սակաւ կրօնական ոտանաւորներ, աղօթքներ, օրհներգութիւններ. ունի վէպեր Հայաստանի պատմական անցեալին նուիրուած. ունի բնութեան կենդանի նկարագրութիւններ: Ալիշանի ոտանաւորներուն խորութիւն կու տայ հայրենիքի իր յուզիչ սէրը՝ որ բուսովառուած էր պանդխտութեան մէջ ապրող բանաստեղծի վիճակով: Մեր հաւաքածոյին մէջ Ալիշան ներկայացուած է իր Հրազդան ոտանաւորով, ուր արտայայտուած է բանաստեղծութեան մշտնջենական նիւթը, — պանդխտի վերադարձն ի հայրենիս, որ կենդանացած և ջերմացած է հայրենասէր հայու զօրեղ զգացմունքով:

Սակայն իսկական հիմնադիրները թրքահայերու (կամ Կ. Պոլսոյ) դպրոցի նոր հայ գրականութեան՝ պէտք է ճանչնալ յաջորդ սերունդի երկու բանաստեղծները՝

Պէշիկիթաշեան և Դուրեան, որոնց ստեղծագործութիւններն ամբողջովին գրուած են նոր լեզուով: Որպէս զի իրաւացի կերպով գնահատենք անոնց գործունէութիւնը, — նոյնպէս զուգընթացաբար անոնց հետ « ռուսահայ զպրոցի » նախաձեռնարկող աշխատողներն — , հարկ է երևակայել նախ այս ծագող խնդիրներու անագին դժուարութիւնը: Պէտք էր նախ և առաջ ընտրութիւն ընել զանազան գաւառաբարբառներու, զրականութեան նոր գործիք դարբնելու՝ մասնաւորապէս բանաստեղծական լեզուի համար, այլապէս ըսենք, պէտք էր ստեղծել լեզու, կազմել միութիւն՝ ժողովրդական խօսակցութեան հակասական տարերաց մէջ, յարմարցնել այս լեզուն նուրբ գաղափարաց բացատրութեանց բոլոր փափկութիւններու համար, պիտանի ընելու զայն՝ անդրադարձնելու համար կատարեալ մարդու հոգւոյ բոլոր փղծկումները: Յայտնի է՝ այս խնդիրը լուծեցին միասին արձակ գրիչները և բանաստեղծներն. այլ որոնք որ ոտանաւոր կը գրէին՝ պատասխանատուութեան մեծ մասն անոնց վրայ ծանրացաւ, լեզուին տալ գեղեցկութիւն սեղմ արտայայտութեանց մէջ: Հաւասարապէս ուրիշ խնդիր մ'ալ կար շատ վիթխարի և քիչ մ'ալ դժուար

րին, իւրացնել նոր ծագած հայ բանաստեղծութեան համար եւրոպական գրականութեան բոլոր յաղթանակները, որոնք ժիւղարու կէսերուն կրեցին երկարատեւ զարգացումն, ապրեցան հետզհետէ կեղծ դասական դպրոցները, զգայականութիւն, վիպականութիւն, որոնք արդէն մտան իրապաշտութեան տիրապետութեան շրջանի մէջ: Եւրոպայի մէջ արդէն կային Գէօթէ, Շիլլէր, Վիկտոր-Հիւգոյ, Միւսսէ, Բայրոն և Շէլլէյ, առանց յիշելու կանխագոյն ստեղծիչներն. իրենց առջևն էր անոնց արդէն հարազատ դարձած հայ հոգւոյն ստեղծած ընդհանուր գծերը: Վերջապէս, առաջին հայ նոր գրիչներն իրաւունք չունէին միայն գեղարուեստագէտ լինելու, հայրենեաց դրութիւնը կը պահանջէր անոնցմէ նոյն չափով հրապարակախօս, մունետիկներ ըլլալու կէս մոռցուած ճշմարտութեանց, արթնցնել ժողովրդական ինքնաճանաչութիւնը, կենդանացնել և արթնցնել սէրը դէպ ի հայրենի երկիրն, ըստ կարելւոյն բժշկել ազգին բազմադարեան վէրքերն, ուժ տալ անոնց՝ կռուելու համար, և պահպանել հաւատքը լաւագոյն ապագային...: Միայն յիշելով այս բարձր նպատակներն, որոնցմէ և ոչ մէկը հնարաւոր էր զոհել,

կարելի է արդարապէս գնահատել Պէշիք-թաշլեանի, Դուրեանի, Պատկանեանի, Շահ-Սզիզի և միւս նախաձեռնողներու գործերը, որոնք կրցան մնալ միանգամայն ճշմարիտ բանաստեղծներ:

Մկրտիչ Պէշիքթաշլեան (1828-1868) անմիջական աշակերտ եղած է Ալիշանի, քանի որ իր կրթութիւնն ընդունած է Մխիթարեանց մօտ: Բայց Պէշիքթաշլեան չընդունեցաւ կրօնաւորական վիճակ. նա անցուց իր կեանքը փոթորկալից՝ կրից ամէն ալէկոծութեան, յուսոյ և հիասթափումի ենթարկուելով: Պէշիքթաշլեանի արտաքին կենաց պայմանները լի էին ծանր տառապանքով. ի մէջ այլոց՝ նա գոյութեան ծանր կռիւ կը մղէր. բայց բանաստեղծն արատ չունեցաւ իր վարմունքին մէջ, ոչ մի կերպ հաճոյակատարութիւն զօրաւորներու առջև: Ինքն համեստ ապրեցաւ բայց արժանապատուութեամբ. կ'աշխատէր իբր ուսուցիչ և աշակերտներէն պաշտուած էր, ունեցաւ անյաջող սէր, այլ գտաւ մխիթարութիւն մաքուր բարեկամութեան մէջ, և շնորհիւ իր պայծառ ազնիւ բանաստեղծութեան՝ շահեցաւ շատ աւելի բարեկամներ քան թշնամիներ: Կենդանութեան ժամանակ իսկ հասարակութեան ընտիր մասը կրցաւ գնա-

հատել Պէշիքթաշլեանի ստեղծագործութիւնը և իր մահացու հիւանդութեան վերջին օրերը բազմութիւն մարդոց շարունակ տեղեկութիւն կ'առնէին անոր առողջութեան մասին, որ չափազանց կը յուզէր համեստ բանաստեղծը:

Մեծագոյն ժողովրդականութիւն գրտան Պէշիքթաշլեանի ողբերգութիւնները, մասնաւորապէս անոնք՝ որոնց նիւթն առնուած էր հայոց պատմութենէն. չնայած ձևի պայմաններուն՝ այս ողբերգութիւններն ունէին ազնուացնելու նշանակութիւն իր բարձր բովանդակութեամբ: Փնարերգութեան մէջ Պէշիքթաշլեանի լաւագոյն գործերն անոնք են՝ որոնք կը ներշնչեն հայրենասիրական զգացումս: Բերթողը կըրցաւ կարգէ դուրս մօտենալ այնպիսի նիւթերու, և ամէն անգամ կու տար իր ոտանաւորներուն՝ նորութեան հրապուշտեղծ՝ Պէշիքթաշլեան ուշագրաւ է, քանի որ ինքը կը հասկնար և կը սիրէր զայն (մի և նոյն կեանքով կը շնչէր անոր հետ): Սիրային նիւթերու ալ Պէշիքթաշլեան ըստ բաւականի տեղի տուած է իր բանաստեղծութեանց մէջ: Իւր. Վեսելովսկի Պէշիքթաշլեանի ստեղծագործութեանց նկարագրութեանց մէջ կ'ըսէ, թէ «քերթողն ար-

տաքոյ կարգի կարողութիւն ունէր միացընելու իւր սիրային ոտանաւորներուն մէջ արեւելեան գոյներու ճոխութիւն, քաղաքակիրթ եւրոպացւոյ հոգեկան կեանքի և աշխարհահայեացքի հետ»։ Այս նկատմամբ Պէշիքթաշլեան կը ներկայանայ իսկական շարունակող հիմնական աւանդութեանց հին հայ բանաստեղծութեան։ Կը մնայ աւելցնել՝ որ Պէշիքթաշլեանի բանաստեղծութեանց մէջ կ'երևի Հայնէի, Միւսսէի և ԺԹ դարու քանի մ'ուրիշ քերթողներու ազդեցութիւնը և թէ բանաստեղծական լեզուն անոր ոտանաւորներուն մէջ տակաւին կը կրէ հետեանքն իր կանուխ շրջանի դաստիարակութեան։ Մեր հաւաքածոյին մէջ Պէշիքթաշլեան ներկայացուած է ութ ոտանաւորներով, որոնք զինքը կը բնորոշեն իբր հայրենասէր և բնութեան բանաստեղծ։

Բոլորովին տարբեր բնավորութեան տէր էր Պետրոս Դուրեան (1851-1872), իբր յաջորդ սերունդի բանաստեղծ, որ մեռած է զրեթէ 20 տարեկան պատանի, հայ գրականութեան հորիզոնը ընդ մէջ կտրելով՝ ինչպէս պայծառ ասուպ։ Ծնած է Կ. Պոլսոյ հայ աղքատ ընտանիքէ, և ուսած միայն ժողովրդական վարժարանի մէջ, չունենալով և ոչ մի պաշտպան կամ

ազդեցիկ բարեկամ. Դուրեան միայն ինքն իրեն պարտական է իր կրթութիւնը, և իր գրական յաջողութիւնը։ Կրքոտ և բուռն է՝ այլ հաստատամիտ։ Դուրեան բոլոր կենօր կռուեցաւ թէ՛ աղքատութեան, թէ՛ ժամանակակից տգիտութեան և թէ՛ աշխարհի նախապաշարմունքներուն դէմ, որոնք միայն հայոց յատուկ չեն։ Հեղինակ է շարք մը ողբերգութեանց, ելած է նաև բեմի վրայ իբր դերասան։ Սակայն Դուրեան ամենէն աւելի զօրաւոր է իբր քնարերգակ. այլ քնարերգութիւնը միշտ երիտասարդի ձայն է, և Դուրեանի վաղահաս մահը թոյլ չի տար մեզ դատելու, թէ ինչպիսի՞ թատերագիր կարող էր ըլլալ, եթէ կարենար ստեղծել՝ յետ կեանքի փորձառութեան։

Ռոմանդիք՝ թէ՛ իր համոզմամբ և թէ՛ բնութեամբ՝ Դուրեան իր երգերու մէջ աղաղակելով կը յայտնէ աշխարհի իր բուռն սէրը դէպ ի հայրենի ժողովուրդը, դէպ առ ինքն ունեցած հաւատքն, իր տանջանքներու մասին՝ որոնք պէտք է որ ըլլային բանաստեղծի միջավայրի մտածող մարդու վշտերը, և վերջապէս իր Տրտունջ ոտանաւորով կը բողբէ դէպ առ Աստուած, որ փոքր ինչ վիպասանական և չափազանցուած է, բայց անկեղծութեամբ,

զգացման խորութեամբ՝ մեր հոգին կը յուզէ: Դուրեան կը մնայ հայ պատմութեան մէջ վառվռուն հրեղէն գիծ մը՝ ի մէջ ուրիշ աւելի հանդարտ բանաստեղծներու: Ինքը ցոյց տուաւ թէ ինչ կը նշանակէ ստեղծագործութեան մէջ «խառնուածքը», անմիջական կեանքի ուժը. յաճախ ոչ միայն փոխելով «դպրոցն», «արուեստն», այլ անսահմանօրէն բարձր էր անոնց վրայ: Ասոր մէջն է Դուրեանի ստեղծագործութեան պատմական նշանակութիւնը. մասնաւորապէս ուշագրաւ է և յատկապէս «տաճկահայոց» բանաստեղծութեան համար, որոնց յաջորդ գործիչներն երբեմն մեղանշեցին աւելորդ քաջքուրդներով, հակելով դէպ ի պատահանան ցրտութիւնը, դնելով իրենց համար իդէալ՝ անոր «անմեղանշականութիւնը»: Յամենայն դէպս Դուրեանի շատ ոտանաւորները նաև ըստ ձևի շատ մշակուած են, և մանաւանդ քերթողը գեղեցկօրէն կը ցած է յօրինել տուններ՝ որոնց իրեն ուսուցիչ առած էր իր շատ սիրած գաղղիացի բանաստեղծները Վիկտոր-Հիւկոյ և Լամարթին: Մեր հաւաքածոյին մէջ մենք ջանացինք ներկայացնել Դուրեանի բանաստեղծութիւնը իր ամենէն շատ յատկանշող ոտանաւորներով:

Պէշիքթաշլեանի և Դուրեանի շարքին՝ «տաճկահայ դպրոցին մէջ» կ'աշխատէին ոչ սակաւ ուրիշ բանաստեղծներ, որոնց գործունէութիւնը ԺԹ դարու միջին յիսնամեային կը պատկանի (1825 – 1875): Այս բանաստեղծներուն մէջ անտարակոյս կային տաղանդաւոր գրիչներ, որոնց արտադրութիւններն անյիշատակ չմնացին հայ գրականութեան համար: Ինն առաջիններէն էին Գալֆայեան (Խորէն Նար-Պէյ, 1831–1892) նոյնպէս անդամ Միւթարեան Միաբանութեան և ապա անկէ ելած. և Աճէմեան (ծն. 1838) թատրերգակ և քնարերգակ, գրիչ քանի մը գեղեցիկ ոտանաւորներու: Ինչպէս այս երկու գրիչներն, այսպէս անոնց յաջորդներէ ոմանք (անուանենք Ոսկանեան, Ռուսինեան, Մերենց. Զմիւռնիոյ դպրոցէն Մամուրեան, Օտեան, Պարոնեան, Տէմիրճիպաշեան¹) անվիճելի տաղանդաւոր գրիչներ են: Անոնց արտադրութեանց մէջ հայերէն լեզուն մշակուեցաւ, մաքրուեցաւ և հարստացաւ նոր բառերով և դարձուածներով: Մի և նոյն ժամանակ անոնցմով

1. Հեղինակը մոռցած է արդեօք թէ չէ ճանչցած Հէրմանը, որ իբր բանաստեղծ իր պատուաւոր դերը կատարած է Հայ գրականութեան ասպարէզին վրայ (Կրտս. Թարգմանիկ):

«տաճկահայ դպրոցի» գործիչներն ո՛չ թէ գիտակից ծրագրով՝ այլ ուղղակի ենթարկուելով անձնական համակրութեան ազդեցութեան՝ «կը փոխադրէին», այսպէս ըսենք, հայ հողի վրայ արեւմտեան բանաստեղծութեան ծաղիկները, մասնաւորապէս գաղղիականները։ Անմիջական թարգմանութիւններու և գիտակից նմանութեանց և անգիտակից վերլիշումներու մէջ այս բանաստեղծներն իւրացուցին հայ բանաստեղծութեան գաղղիացի ոտմանտիւրներու և մասամբ ալ պոռնասեանց եղանակները. վիկտոր-Հիւկոյի, Ա. վինիէի, Ա. Միւսէի, Լամարդիէի, Սիւլի-Պրիւդոմի և շատ ուրիշներու։ Այսպիսի գործունէութիւն մը պատրաստեց այս դպրոցին յաջորդ շրջանին հարուստ ծաղկումը (վերջ ԺԹ դարու և սկիզբն ի դարու)։ Բանաստեղծներու շարք մը (մենք չենք թուեր հոս անոնց անուններն) մեծ կատարելութեամբ մշակեցին սյուսետը, տողն ու յանգերն հասուցին կատարելութեան. ամէն ձեւեր փորձեցին, մասնաւոր սիրով մշակեցին հնչեակը (sonnet) և փոխանցեցին յաջորդ սերնդին գերազանց ներդաշնակ գործիք մը՝ որ կարող ըլլայ հնչելու ամէն ձայնանիշերն, արդի մարդոց մտածութիւններն և զգացմունքները։

Ուրիշ ճամբով կ'երթար «ռուսահայ» դպրոցի զարգացումը, որոյ գործիչներն ուշացան գրական ասպարէզի վրայ։ Այն ատեն երբ Արեւմուտքի մէջ՝ շնորհիւ Միխիթարեան գործունէութեան՝ արդէն ԺԹ դարուն գոյութիւն ունէր նոր հայ գրականութիւն, թէպէտ և կ'օգտուէր իր բացատրութեանց համար մեռեալ գրաբարէն, ռուսահայերն երկար տարիներ չունեցան (խիստ դատելով) իրենց գրականութիւնը (եթէ չհաշուենք բոլորովին մանր մունր փորձեր քանի մը դասագրեանց, ձեռագիր շարադրութիւններու, ևն)։ Միայն դարու կէսին զգացուեցաւ գրական արտայայտութիւն տալու պէտքը ժողովրդական նոր հոգւոյն, և մերձաւորապէս նոյն ժամանակ երբ արեւմտեան հայերը փորձել սկսան ընել գրելու Կ. Պոլսոյ բարբառով՝ ռուսահայոց մէջ ելաւ առաջին արտագրութիւնը արարատեան բարբառով, որ յետոյ ընդհանուրէն ընդունուեցաւ. ասիկայ էր Խաչատուր Աբովեանի վէպը (1803-1848) «Վէրք Հայաստանի», գրուած 40ական թուականին, բայց տպագրուած միայն 1859ին։ Յետոյ 50ական թուականներուն հիմն դրուեցաւ պարբերական տպագրութեան՝ խօսուած լեզուով. 1850-1851ին ի Թիֆլիս Գաբրիէլ Պատու-

կանեան (հայր ապագայ բանաստեղծին) կը հրատարակէր առաջին հայ լրագիրը Ռուսաստանի մէջ՝ «Արարատ»։ 1858ին ելաւ շնորհիւ եռանդուն գործունէութեան Ս. Նազարեանցի և Միքայէլ Նալբանդեանի ի Մոսկուա ուրիշ հայ լրագիր մը՝ «Հիւսիսափայլ», որ քանի մը տարի ապրեցաւ։ Գրիգոր Արծրունի հիմնեց 1872ին ի Թիֆլիս «Մշակ» լրագիրը։ Այս հրատարակութիւններն ամբողջ գրականութիւն մը առաջ բերին, հրապարակախօս յօդուածներ, պատմութեան, նոյն իսկ վէպեր և ոտանաւորներ։ Ռուսահայ գրական առաջին գործիչներէն պէտք է յիշուի Բաֆֆին (1835-1888), որ վաստկած է մեծ և արժանաւոր ժողովրդականութիւն իր մեծ և լաւ իմաստալից վէպերով։ Գարրիէլ Սունդուկեանց (1825-1912) նուազ յայտնի իբր հայ թատրոնի ստեղծող, գերանգանց իրական կեանքի ողբերգութեան հեղինակ։ Պերճ Պրօշեանց (վէպ Սօս և վարդիթեր» 1860ին գրուած աշտարակեան բարբառով) և վերջապէս նոր բանաստեղծութեան սկսողներն Ռ. Պատկանեան և Շահ-Ազիզ։ Ռափայէլ Պատկանեան (1830-1892) ի լոյս եկաւ գրական հարցերով ապրող ընտանիքէ մը։ Բանաստեղծին պապը ֆեւրովրէ՝ գաղթեց Կ. Պոլսէ և ուսաւ Միսի-

թարեանց քով ի վենետիկ, և ապա գաղթելով Նախիջևան-Դոնի վրայ՝ շարադրեց երգեր, զորս եռանդով կ'երգէին ժամանակակիցները։ Բանաստեղծին հայրը Գարրիէլ քահանայ էր. նոյնպէս կը գրէր ոտանաւորներ և շատ աւելի ժամանակ կը նուիրէր հրապարակախօսութեանց, հիմնելով (ինչպէս մենք ցուցուցինք) առաջին հայ լրագիրն ի Ռուսաստան։ Գարրիէլի երեք որդիները գրիչներ էին. Միքայէլ՝ բաց ի հրապարակախօսութիւններէ կը գրէր զաւեշտներ և կը կազմակերպէր ի Թիֆլիս առաջին հասարակաց թատրոնը. Քերովրէ՝ Պետերպուրկի համալսարանի հայ մատենագրութեան և պատմութեան դասախօսն էր. Թոդուց շարք մը գիտական աշխատութիւններ, շարք մ'ալ թարգմանութիւններ եւրոպական դասական, վերջապէս Ռափայէլ Պատկանեան նշանաւոր բանաստեղծ մ'եղաւ։ Հայրը փոքր հասակէն կը խրախուսէր իր որդին դէպ ի գրականութիւն, այնպէս որ ապագայ բանաստեղծն արդէն ի մանկութենէ օդին հետ կը շնչէր և գրականութիւնը։ Ի մէջ այլոց՝ հայրն ինքնին կը սրբազրէր մանկական ոտանաւորներն և ապա անոնցմէ մի քանին կը տպագրէր իր «Արարատ»ին մէջ։ Տարբական կը լրթութիւնը Ռափայէլ ընդունած է

նոյնպէս իր հօր ղեկավարութեամբ, մինչ-
դեռ նա Նախիջևանի վարժարանը կը յա-
ճախէր. յետոյ 1843ին ապագայ բանա-
ստեղծը կ'անցնի Մոսկուայի Լազարեան
վարժարանը (հիմնուած 1815ին), և ապա
1852ին ունկնդիր էր իւրեւի համալսա-
րանը: Այս դպրոցական ընթացքին մէջ
Պատկանեան շատ ոտանաւորներ գրած է.
ամենէն առաջ գրաբարով և ապա յա-
ջորդաբար ամէնն ալ խօսուած՝ լեզուով,
թէպէտև խառնած է զանազան բարբառներ
(Երևանեան, Նոր Նախիջևանի, Աստրա-
խանի) և միայն այս շրջանիս վերջերը
այն «Նոր գրական լեզուով»՝ որ այն ժա-
մանակ յաղթանակ տարաւ քաղաքացիա-
կան իրաւանց: Պատկանեանի պատանե-
կութեան ժամանակ գրած շատ ոտանա-
ւորները լի են երիտասարդական աւելնով
և ցարդ եռանդեամբ կ'երգեն երիտասարդ-
ները: Բայց լուրջ գրական աշխատութիւնն
սկսած է Պատկանեան միայն 50ական
թուականներու կէսին:

1855ին Պատկանեան մի քանի ընկեր-
ներու հետ հրատարակեց ոտանաւորներու
առաջին հաւաքածոն (Քամար Քաթիպա
կեղծ անունով) և ընդհանուրի ուշադրու-
թիւնը գրաւեց. վերնագիրը այս է. «Գրէ
այնպէս՝ ինչպէս կը խօսիս, և խօսէ այն-

պէս՝ ինչպէս կը գրես» (Կարամզին): «Ա-
րաքսի Արդասուքն» ոտանաւորը լոյս տե-
սաւ. երիտասարդ բանաստեղծին անունը
ժողովրդական դարձաւ այդ ոտանաւորին
շնորհիւ, և այս ժողովրդականութիւնն ա-
ճեցաւ՝ երբ նոր ոտանաւորներ և նոր գրքեր
հրատարակեց Պատկանեան: Ժամանակ մը
նա ի Պետերպուրկ կը հրատարակէր «Հիւ-
սիս» անունով հայ լրագիր, բայց շուտ դա-
դրեցուց. գնաց նա իր ծննդավայրն և հոն
իր հօրը նման դաստիարակութեամբ գրա-
ղեցաւ, քանի որ միայն գրականութիւնը
դեռ այն ժամանակ էր կարող ապահովել
հայ գրիչը: Այլ անոր հոգեկան զբաղ-
մունքը միշտ գրականութիւնը կը փնար.
ինքը շարունակեց գործունեայ կերպով
աշխատակցիլ հայ պարրերական հրատա-
րակութեանց և իր ոտանաւորներն անմի-
ջապէս բոլոր ազգին սեփականութիւն
դարձան, համարելով Պատկանեան՝ ազգա-
յին բանաստեղծ: Շուտով մտան անոր ո-
տանաւորները դպրոցէ ներս, այնպէս որ ա-
շակերտք իրենց հրահանգ կ'ընէին անոր
ոտանաւորներուն վրայ: Պատկանեան իր
կենաց վերջին տարիներուն կը վայելէր ընդ-
հանուրին մեծարանքն ու յարգանքը, ու-
րոնց մէջ կը չքանային այն մէկ քանի անբա-
րեացակամներու ձայները՝ որ յառաջ եկեր

էին բանաստեղծին ցոյց տուած երգիծական, ծաղրող և մերկացնող ոտանաւորներով: Սակայն նշանաւոր գրողին նիւթական դրութիւնն արդէն կը ֆիւսի միշտ անապահով. որպէս զի միջոց տրուէր Պատկանեանի լրջօրէն դարմանուելու իր սոսկալի հիւանդութենէն՝ ուստի և հարկ եղաւ դիմել հասարակութեան օգնութեան...: Անհրաժեշտ միջոցն հանգանակուած էր, բայց բանաստեղծը փրկել արդէն ուշ էր: Նա վախճանեցաւ իր ծննդեան քաղաքն և հոն թաղուեցաւ. թէպէտ և փափագ յայտնած էր թաղուելու Լջմիւսի՝ ուր արդէն կանգնուած էր Պատկանեանի համեստ կիսարձանը:

Պատկանեանի բանաստեղծութեան նշանակութիւնը արժանապէս գնահատել ոչհայ ընթերցողին համար դժուարին է: Իր հիմնական ուժը մեծ հայրենասիրութեան զգացման մէջ է, այն կրակոտ և անկաշառ սիրոյ մէջ դէպ իր հարազատ ժողովուրդն որ կ'արտայայտէ ոչ միայն գովելով այլ և դառն երգիծարանութեամբ: Ճշմարիտ սէրը խոյս չի տար բարկութենէ՝ մինչև իսկ ատելութենէ, ասոր համար կը հաւատաս Պատկանեանի սիրոյ խորութեանը, որ նա համարձակ կ'ատէր իր հարազատ երկրին մէջ ինչ որ արժանի

էր ատելութեան, և կրնար շանթել բարկութեան նետերով այն ամէնը՝ որ այսպիսի հարուածներու արժանի էին: Կան բանաստեղծներ՝ որ անկեղծաբար կը սիրեն հայրենիքը, բայց անոնց սէրը կոյր է, առանց զանազանելու կը հոսի այն ամէն բանի վրայ՝ ինչ որ «հայրենի» է. ոմանց սէրն անհաշիւ է, անըմբռնելի, չի գիտեր դէպ ուր կը դիմէ, նման գազանի սիրոյ կապին՝ դէպ ի այն անտառն ուր նա ծնած է. կայ նաև երրորդը՝ պատրաստ սիրելու հայրենիքը շահախնդիր նպատակաւ... Այսպէս չէ Պատկանեանի հայրենասիրութիւնը, սէրը զանիկա չի կուրացներ. ինք կը տեսնէ մեղքերը և խոցերը հայրենի ժողովրդեան, այլ ասոր հետ գիտէ թէ ինչ բանի համար կը սիրէ, և թէ անոր մէջ ինչը կը սիրէ: Այս հայրենասիրութիւնը ազդու է, չի ստիպեր անձնական փառքի, այլ կ'որոշէ վարմունքը. այս սէրը կենդանութիւն կու տայ ուրիշներու և իրեն՝ բանաստեղծին՝ կու տայ խրախոյս արտայայտելու նոր ուժեր: Բայց հարկաւ պէտք է ըլլայ որդի իր ժողովրդեան, որպէս զի բոլորովին իմանայ այն զօրեղ տպաւորութիւնը՝ որով պիտի արտադրէ բանաստեղծութիւնը այսպիսի սիրոյ ուժով թաթախուած:

Պատկանեան գրեց հրապարակախօսական յօդուածներ և գեղեցիկ դպրութեան պատկերներ (նախիջեանեան բարրառով, որ շատ ժողովրդական է ի Նախիջեան)։ այլ անոր ընդհանուր ժողովրդական նշանակութիւնը կը մնայ իր քնարերգութեան մէջ։ Պատկանեանի երգերը գրուած են ժողովրդեան համար և այս պատճառաւ անոնց մէջ չկայ մասնաւոր ջանք՝ լեզուի մշակման մասին (իւր. Վեսելովսկիի դիտողութիւնն է)։ մասնակի՝ Պատկանեանի լեզուն կը ներկայացնէ միութիւն զանազան տարրերու, այնպէս որ անոր մէջ կը խառնուին հայ՝ զանազան բարբառներ։ Այլ սակայն քերթողը կրցած է գտնել նուրբ և նպատակայարմար բացատրութիւններ, նաև ամէն ոտանաւորներու մէջ դուրս ցատկեցնել ամենակարևորը. այս պատճառաւ Պատկանեանի ոտանաւորներն անմիջական ազդեցութիւն կ'ընեն. ասով և կը բացատրուի իր ահագին յաջողութիւնը բազմաթիւ ընթերցողներու մէջ։ Պատկանեանի բանաստեղծութիւնը շատ տեսակէտով արտայայտութիւն էր անոր՝ զոր ուրիշները աղօտ կերպով կը զգային. քերթողն իբրև ձայն ժողովրդեան եղաւ, պապանձեալ ամբողջին լեզու տուաւ և իւրաքանչիւր ընթերցող կը զգար՝ իբրև թէ ինքն ըլլար հեղինակ

կարգապահ ոտանաւորին։ Պատկանեանի բանաստեղծութեան հիմն է գաղափարը, որոյ բովանդակութիւն է գերազանց ոգևորումն հայրենասիրական զգացման. միևս ամէնը միայն զարդարանք է։ Պատկանեանի ոտանաւորները՝ նախ և առաջ և ամենէն աւելի ուսուցչի ձայն է, որուն այնչափ պէտք ունէր այն ատեն հայ ժողովուրդը։ Հասկանալի է որ այս ամէնը կը վերաբերի Պատկանեանի նշանաւոր ստեղծագործութեանց. մինչդեռ ինքն ունի առանձին ուրիշ նկարագրի ոտանաւորներ, որոնք կ'արտայայտեն սիրոյ զգացմունքը և կ'անդրադարձնեն բնութեան գեղեցկութիւնը, ևն. ևն։ Քանի մ'ոտանաւորներու տուած է երգի չափ, կրկնուելով ամէն մի տող, և այս կերպը փոխ առած է ժողովրդական բանաստեղծութենէ, որ ոտանաւորներուն նոր ուժ կուտայ։ Մեր հաւաքածոյին մէջ Պատկանեան ներկայացուած է գլխաւորապէս իբր գաղափարի քերթող և ազգային երգիչ, վասն զի այս է իր պատմական նշանակութիւնը։ Հաւաքածոյիս մէջ ներկայացուած Պատկանեանի առաւելագոյն ժողովրդական ոտանաւորներն են «Արաքսի Արտասուք» և «Երգ քաջն Վարդանայ Մամիկոնեան»։

Սմբադ Շահ — Ազիզի բանաստեղծու

Թիւնը ուրիշ բնաւորութեան կնիք կը կրէ (1841 - 1907): Ինքը չունէր Պատկանեանի պատերազմող խառնուածքը և ուսուցչի հրամայական ձայնը, թէպէտեւ երկու բանաստեղծներու նպատակն ու բանաստեղծութեան ըմբռնման հոգին նոյն է: Շահ - Ազիզ կը տարբերի նաև Պատկանեանէ անով՝ որ իր բոլոր ժամանակը նուիրած է բանաստեղծութեան, այլ անոր տուած է երիտասարդական յոյզերն և հասուն հասակի մասնաւոր շրջան մը: Քահանայի որդի՝ ծնած է Աշտարակ (Երևանեան նահանգ), կանուխ կորսնցնելով հայրն՝ Շահ - Ազիզ իր կրթութիւնն առաւ Լազարեան վարժարան ի Մոսկուա, սկսաւ գրել զբոսական ակնոյն և 1860ին հրատարակեց «Ազատ ժամանակներ» մակագրով, հաւաքածոյ մը պատանեկութեան ոտանաւորներու: Աւելի լուրջ ոտանաւորներ հրատարակեց քերթողն ոտանաւորներու երկրորդ գրքին մէջ 1865ին, ուր լոյս տեսաւ մեծ վէպը «Լևոնի վիշտը» անուամբ: Յետոյ միայն 1893ին Շահ - Ազիզ հրատարակեց երրորդ և վերջին ոտանաւորներու հաւաքածոն, սակայն շատ փոքր ծավալով: Բաց ի ոտանաւորներէ Շահ - Ազիզ կը մասնակցէր գրականութեան՝ իրրև հրատարակախօս, և գրեց շատ յօդուածներ

զանազան պարբերական հրատարակութեանց մէջ: Շահ - Ազիզ Լազարեան վարժարանի մէջ ուսուցչական պաշտօն կը վարէր հայ լեզուի, և կատարեց իր պարտականութիւնը գրեթէ մինչև իր մահը: Ինչպէս կ'երեւի՝ ապրած է նա խաղաղ, չէ ունեցած զրական թշնամիներ. իր ծերութիւնը զուսուրուած է ընդհանուրի յարգանքով, զաղրեցաւ միայն 1865 թուականին հրատարակած ոտանաւորներու հաւաքածոյին մէջ: Շահ - Ազիզի ոտանաւորները շատ տարածուած են, զանոնք սիրով կ'երգէին, զպրոցներու մէջ կը սերտէին և քերթողն ընդունուած էր ի թիւս դասականաց նոր հայ գրականութեան:

Պերճախօսութիւնը տիրող յատկութիւն է, կ'ըսէ Մ. Բերբերեան, և այս բոլորովին արդարացի է: Նոյն բննադատը կը նշանակէ «ձևի պակասութիւն» Շահ - Ազիզի բանաստեղծութեան մէջ, «չափազանց միակերպութիւն ոտանաւորի չափերու, անհաստատ կշիռ և անկանոն յանգ»: Եթէ աւելցնենք որ Շահ - Ազիզի բանաստեղծութեան նիւթը բոլորն ալ քնարերգութեան սովորական և հիմնական նիւթերն են, սէր, ազգասիրութեան զգացումն, բնութեան պատկերներ, և խոկումն «յաւիտեանական» խնդիրներու վրայ՝ պարզ է

քերթողին պատկերը: Շահ—Ազիզ ինքը կ'ընդունէր, թէ ըստ իր համոզման՝ քերթողի գործն է «ծառայել հասարակութեան իր քնարովի»։ Հայ բանաստեղծութեան պատմութեան մէջ Շահ—Ազիզը կը գրաւէ Պատկանեանի հետ նոյն տեղը. թէպէտև տեղի կու տայ անոր անմիջականութեան տուրքին մէջ — քանի որ կատարած է մի և նոյն պատմական դերը, այսինքն նոր լեզու դարձնել և արթնցնել ազգասիրական զգացումն։ Նոյն Մ. Բերբերեան խօսելով Շահ—Ազիզի ոտանաւորներուն վրայ, որոնք կ'անուանէ նա «ճառեր ազգասիրութեան վրայ»՝ ոտանաւորներու ձևի ներքէն, կ'աւելցնէ. «Ճարտասանութեան եղանակը փոքր ինչ կը նուազեցնէ անոր ուժն»։ Շահ—Ազիզի սիրային ոտանաւորներուն վրայ՝ սոյն քննադատն այսպէս կ'ըսէ. «Սէրը որչափ որ ուժեղ ըլլայ, քերթողն արտաքին հանդարտութիւնը չի կորսնցնէր, զգացմանց վառ գեղումներ դուր չէր նշմարեր անոր մէջ»։ Վերջապէս քերթողին փիլիսոփայական խոհերու մասին այսպէս կը գրէ քննադատը. «Նա չունենալով իմաստասիրական զարգացումն՝ ազահարար ձեռք կը զարնէր այն ամէն գաղափարներուն՝ որոնք աւելի կամ նուազ բացայայտ են. ասոր համար այդ

հարցերու լուծման մէջ (Շահ—Ազիզ) շատ անորոշ է։ Հայ քննադատն այսպիսի սահմանումն անհրաժեշտ կը համարի ընել Շահ—Ազիզը գնահատելու մէջ. կը նշանակէ անոր «հարուստ և գեղեցիկ ոճը» և քանի մը ոտանաւորներ «հայ քնարերգութեան զարդեր կազմող»։ Մենք մեր հաւաքածոյին մէջ աշխատեցանք ներկայացնել այս ոտանաւորները, որոնց թուոյն մէջ է անտարակոյս դիւթիչ «Երազն»։

Ժամանակակից Պատկանեանի և Շահ—Ազիզի էր Գէորգ Դողոխեան, որուն ոտանաւորներուն մէջ կայ հատ մը ծիծեռնակի վրայ, եւ մեր հաւաքածոյին մէջ ներկայացուած է. գեղեցիկ երգ մ'է, զարդարանք ամէն հայ տաղարաններու։ Այս երգն անտարակոյս պիտի ապրի՝ որչափ որ ապրի հայ լեզուն, կամ գոնէ որչափ որ ուսանին հայ լեզուն։ Նման գաղղիացի Առնոյ բանաստեղծ—հեղինակի «Տերևի վրայ» ոտանաւորին՝ Դողոխեան քերթող է մէկ ոտանաւորի, այլ անով նա ընդ միշտ տեղ գրաւեց հայ գրականութեան պատմութեան մէջ։

2.

Ռուսահայ բանաստեղծներու շարքին մէջ կ'աշխատէին և ուրիշները, որոնց գործունէութիւնը՝ ինչպէս և «տաճկահայ դպրոցի» երկրորդական բանաստեղծներու՝ ունեցած են իրենց պատմական նշանակութիւնը։ Այսպէս կը գրէին բանաստեղծութիւններ — որոնք անտարակոյս արժանիք ունէին — խաչատուր Աբովեան և Բաֆֆի, իսկ այս գրիչներուն նշանակութիւնը ոչ թէ ոտանաւորներու՝ այլ անոնց գրած վէպերուն մէջն է։ Նոյնպէս Ղազարոս Աղայեան աւելի վիպասան էր (1840-1912)։ սակայն թողուցած է հիմնալի «Երգ ճախարակին» որ և ներմուծած ենք մեր հաւաքածոյին մէջ։

Շարք մ'ուրիշ բանաստեղծներ գարգացցին Պատկանեանի և Շահ-Ազիզի զաղափարներն «անոնց նմանութեամբ» անոնց հետ, այլ և մղելով անոնց գործը յառաջ։ Սակայն բոլոր հարստութեան իսկական ծաղկումը հայ բանաստեղծութեան մէջ վիճակուած էր միայն յաջորդ սերունդի այն բերթոյններուն՝ որոնք ծնած էին ժիւ դարու 60ական թուականներուն և հետևաբար զրական ասպարէզ ելլող 80ական և 90ական թուա-

կաններում։ Ընդհանուր զրականութեան պատմութեան մէջ յայտնի է այսպիսի շրջաններ՝ երբ բանաստեղծութեան համար յանկարծ կը հասնի ծաղկման ժամանակ մը, ինչպէս կեռասնին՝ գարնան։ Այսպիսի դարաշրջան ունեցաւ և «ռուսահայ» բանաստեղծութիւնը, երբ անցեալ դարու վերջին տասնեակ տարիներուն մէջ հետզհետէ դուրս ելան Յովհաննիսեան, Ծատուրեան, Թումանեան և Խաչակեան։

Յովհաննէս Յովհաննէսեան (մ. 1864ին) հրատարակեց իւր առաջին ոտանաւորներուն հաւաքածոն 1886ին, այն ժամանակ՝ երբ Շահ-Ազիզ առժամաբար դադրած էր, և Պատկանեանի ազդեցութիւնը նուազած էր, և մէկէն համակրական ցոյցերու կը հանդիպի քննադատներէ և ընթերցողներէ։ Յարգ Յովհաննէսեան՝ մինչև վերջին ժամանակներս կը շարունակէ աշխատիլ, իբր բերթող իր ոտանաւորները կը տպագրէ պարբերական հրատարակութեանց մէջ, թէպէտև առանձին գիրք նա քիչ հրատարակած է (իր անունով միայն ոտանաւորներու երեք հաւաքածոյք երևցած են)։ Յովհաննէսեան իր ուսմունքը կատարած է Մոսկուայի համալսարանը, ուստի ուսւելգուի կատարեալ հմտութիւն ունեցած է և յետոյ տուած է ճարտար թարգմանու-

չայ բանաստեղծ.

թիւններ զանազան ուսւ բանաստեղծական արտադրութեանց: Քանի մ'անգամ Յովհաննիսեան ուսուցիչ եղաւ Էջմիածնի Ճեմարանը, ապա Թիֆլիսի Ներսէսեան Վարժարանին մէջ. վերջին տարիներս փոխադրուեցաւ Բագու, ուր ստանձնեց քաղաքային ուսումնարաններու տեսչութիւնը: Ընտիր կրթութիւն առած անձնաւորութիւն մ'էր, կրթած ունենալով ճաշակը համաշխարհային գրականութեան մէջ դասական օրինակներու վրայ: Յովհաննէսեան շատ բանի մէջ ստեղծող էր նորագոյն շրջանի հայկական նոր բանաստեղծութեան. նոր գործիչներէն շատերը ուղղակի իր աշակերտներն են, կամ կապուած են իրեն հետ բարեկամական կապերով ու չիտեսափեցան անոր բարի ազդեցութենէն: Յովհաննէսեանի նկարագրին ցոյց տուած այս գծերը կը բնորոշեն նաև իր բանաստեղծութեան նկարագիրը: Կասկած չկայ որ իր ստեղծագործութիւնը՝ ինչպէս և բոլոր ճշմարիտ բանաստեղծներու՝ զարգացած է միայն ներքին անգիտակից մղումներու ազդեցութեան տակ. բայց կողմնակի դիտելով զինքը կարելի է մտածել, որ այս՝ արդիւնը է մերոտիք կերպով կատարուած ծրագրի: Յովհաննէսեան կարծես զրած է իրեն նպատակ՝ ցուցնել ամէն

ճամբայ և տալ ամէն օրինակ քնարերգութեան: Երգ, ներբող, եղերերգութիւն, մշակումն պատմական գրոյցներու, իմաստասիրական խոկումներ, այս բոլորն և ուրիշ հիմնական քնարերգութեան ձևերը սիրով և ուշադրութեամբ մշակուած են Յովհաննէսեանէ: Նա մեծ ուշադրութիւն դարձուց քան իր նախորդներն՝ իր բանաստեղծութեան արուեստին. Յովհաննէսեանի լեզուն մաքուր և մտածուած է, իր չափերը խիստ պահուած և անոր յանգերն որոշ կանոններու ենթարկուած են: Յովհաննէսեանի բանաստեղծութեան աչքի ընկնող մասնաւորութիւնը այն կէտն է՝ որ կը մերձենայ ժողովրդական երգի. քերթողը մշակեց քանի մը հին երգեր և աւանդութիւններ (օր. երգն Վահագնի ծննդեան վրայ, զրոյցն Արտաշէս թագաւորի վրայ). օգտուեցաւ եղանակներէ և ժողովրդական քնարերգական ձևերէ, և Յովհաննէսեանի քանի մը ոտանաւորները ժողովրդականացան. կ'երգուին իրրե հարազատ ժողովրդեան երգ՝ մինչև իսկ մոռցուելով հեղինակին անունը (օր. երգն «Արագն եկաւ լափին տալով»): Անտարակոյս այս՝ մեծ վարձատրութիւններէն մին է, որու մասին կարող է երազել մեծ բանաստեղծը: Այս իմաստով Յովհաննէսեան ազ-

գային իսկական բանաստեղծ է: Ի մէջ այլոց նոր բանաստեղծութեան կապը ժողովրդականին հետ՝ ընդհանրապէս բոլոր «նուսահայ» ղարոցի յատկանշող գիծն է. ասով կ'արտայայտուի անոր «աւանդականութիւն»ը հակառակ տաճկահայ ղարոցին, որ սերտ կապուած է արեւմուտքի եւրոպական նոր գրականութեան հոսանքներուն հետ: Նոյն մերձեցումն ժողովրդական բանաստեղծութեան հետ կը զբոսենք մենք թուամանեանի և իսահակեանի ստեղծագործութեանց մէջ:

Յովհաննէս թուամանեան (Իրն. 1869ին) բաղդատմամբ Յովհաննէսեանի հետ կը ներկայացնէ իբրեւ աւելի խանգոտ, աւելի անմիջական բանաստեղծի տիպ: Մենքեամբ լեոնային Լորեցի, շատ բաներու մէջ ինքնուս, մեծ, այլ անկանոն զարգացմամբ, սիրահար հայ հնութեանց և հոգևով մերձ ամէն հայ կենցաղավարութեան: Թումանեան կարծես կը մարմնացնէ հարաւային մարդու տիպար, որուն մէջ տարօրինակ կերպով կը միանայ երկու սկզբունք — գուարճութիւն և հանճար: Արդ զրեթէ նահապետ նոր բանաստեղծութեան, քանի որ հասաւ քերթողաց նոր սերունդ, բերելով իրենց հետ նոր գաղափարներ, թուամանեան կը հանդիսանայ կեղրոն բոլոր

հայ գրական կեանքի ի թիֆլիս: Ժողովրդականութիւնը թումանեանի իբրեւ բանաստեղծ հսկայական է, և մասնաւորապէս կ'աճի շնորհիւ անոր՝ որ շատ մանկական գրքեր գրած է, հեքիաթներ, առասպելներ, զրոյցներ մեծաւ մասամբ ոտանաւոր, որոնք անյագութեամբ կը կարդան տղաք: Այսպէս աճող սերունդը կը սովորի սիրել թումանեանի էջերէն խօսք և բանաստեղծութիւն, և անոր ոտանաւորներուն միջոցաւ կ'որդեգրեն մայրենի լեզուն: Մի և նոյն ժամանակ թումանեան եռանդեամբ կ'աշխատակցի տեղական հայ մամուլին մէջ, տալով մասնաւորապէս յօդուածներ գրական պատմութեան խնդիրներու մասին: Եւ կը կարծուի բոլոր թիֆլիսի մէջ թէ չկայ մէկը որ չճանչնար բնորոշիչ ալեհեր գլուխը քերթողին, և չսիրէր զանիկա՝ ինչպէս ազնիւ մարդ և զրիչ:

Այն անկանոն ծրագիրը որ կայ (յայտնի է, յանիրաւի) Յովհաննէսեանի բանաստեղծութեան մէջ՝ թումանեանի ստեղծագործութեան մէջ փնտռել անկարելի է. այն՝ ազատ կը թափի ինչպէս զարնանային ջրերը, հպատակելով միայն քմահաճ ներշնչման գեղարուեստագէտին: Եւ ընդհանրապէս թումանեանի բոլոր

արտադրութիւնները կը կրեն իրենց վրայ
զօժեր յանպատրաստից տաղանդի (որ չի
մերժեր գեղարուեստագէտին մի քանի եր-
կերու վրայ կրկնակի և երրակի աշխա-
տութիւնները)։ Թումանեանի բանաստեղ-
ծութեան ամենամեծ ուժը կ'երևի քնա-
րերգական քերթուածներուն մէջ, ուսկից
զուրա կը ցատկէ բազմակողմանի զի-
տութիւնը ժողովրդական կեանքի և կեն-
դանի թափանցումը ժողովրդեան հոգւոյն
խորը։ Թումանեանի բանաստեղծութիւնը
(օր. իր Անուշը) կարդացող օտարազգի
ժողովուրդն աւելի շատ ծանօթութիւն
կ'ունենայ ժամանակակից Հայաստանի և
անոր կեանքին վրայ՝ քան թէ մասնագէտի
հաստահատոր ուսումնասիրութիւններոյ
ընթերցողը։ Քերթողը կտրուկ և վառ գոյ-
ներով կը ստեղծէ հայրենի ժողովրդին կեն-
ցաղը, այլ զայս կ'ընէ իրը գեղարուես-
տագէտ՝ կենդանացնելով անմոռանալի
պատկերները, ոչ այնքան անհատական-
ներու որչափ տիպիկական։ Փոքրիկ ան-
փութութիւն մը ոտանաւորի՝ Թումանեան
առատապէս կը լրացնէ չափի նուրբ
հասկացողութեամբ և աւանջի հա-
զուագիւտ պարզութիւն։ Թումանեանի ամ-
բողջ բանաստեղծութեան մէջ՝ հին և
նոր՝ Հայաստան ինքնին կայ, վերակեն-

դանացած և զրոշմած մեծ վարպետի
կողմէ ոտանաւորներու մէջ։ Մանկական
հեքեաթներու մէջ տուած է Թումանեան
միամիտ անարուեստ և պայծառ տրամա-
դրութիւն՝ որ այնքան հասկանալի և
մտերիմ է երախաներու։ Վերջապէս Թու-
մանեան թարգմանած է քանի մ'ոտանա-
ւորներ ոռւս լեզուէ (հատուածներ Պուշ-
կինի վիպական դիւցազներգութենէ և բա-
նաստեղծութենէ, ևն.) ուր կը փայլի
հիանալի թափանցումն հեղինակի հոգւոյն
մէջ և կարողութիւն՝ թարգմանելի նիւթին
իսկական էութիւնը գուշակելու։

Երբորդ տիպար բանաստեղծի կը հան-
դիսանայ Աւետիք Խահակեան (ծն. 1875),
որ տասը տարի մը աւելի փոքր է քան
Յովհաննէսեան և վեց տարի՝ քան Թու-
մանեան։ Խահակեան չիուսափեց այն
ազդեցութիւններէն՝ որոնցմէ զերծ մնացին
իր աւագ զինակիցները։ Բաց աստի իսա-
հակեանի բախտը ուրիշ կերպ դարձաւ և իր
առջևը բացուեցաւ աւելի դիտողութեան
ընդարձակ դաշտ, քանի որ չաւարտած Էջ-
միածնի ճեմարանի ընթացքը նա արդէն
1893ին զնացած է արտասահման, ուր
Վիեննայի Մուզէի մէջ կ'աշխատէր և ի
Լայպցիկ ունկնդիր էր համալսարանի։ Ան-
կէց յետոյ քանի մ'անգամ նորէն զնացած

է Արեւմտեան Եւրոպա, ուր ցարդ կը գրտնուի: Շնորհիւ մերձեցման եւրոպական գրական շրջաններու՝ իսահական կրեց ներգործութիւն այն «խորհրդապաշտ շարժման» (symbolisme) որ զօրեղ կերպով տիրած էր բոլոր եւրոպական գրականութեանը՝ ժիժ դարու վերջերը. սակայն և այնպէս նա երեցաւ հայ բանաստեղծին արտադրութեան վրայ միայն հիմնական գծերու մէջ, առաւել իբր աշխարհահայեցողութիւն՝ քան գրական ծրագիր: Անձնական մի քանի պարագաներ՝ որոնք գտան ի հարկէ համապատասխան գետին բանաստեղծի նկարագրին մէջ՝ զրկեցին զինքը նոյնպէս այն ամբողջութենէն՝ որ այնքան կը հրապուրէ Յովհաննէսեանի և Թումանեանի բանաստեղծութեանց մէջ: Իսահականի ստեղծագործութեան մէջ ջարդուած և բեկուած բան մը կայ, ինչ որ չկայ իր աւագ եղբայրակիցներուն քով. և այս կու տայ անոր ոտանաւորներուն մէկ առանձին սրութիւն: Որքան Յովհաննէսեանի բանաստեղծութիւնը լուրջ-հանդարտ է, որքան Թումանեանի ստեղծագործութիւնը կը բոստ-ուրախ է (կ'ըսենք՝ յայտնի է քերթողաց ընդհանուր ուղղութեան և ոչ առանձին ոտանաւորներու մասին) այնքան իսահականի ոտանաւորները տառապալից-անհանգիստ և ուժգին են:

Իսահականի գրական հարստութիւնը կարելի է բաժնել երկուքի: Առաջինը կը բովանդակէ իր երգերը, որոնց մէջ այնպէս մօտեցաւ ժողովրդական քնարերգութեան կազմի՝ որ շատ մը ոտանաւորներ կը թուին ժողովրդական երգերու նոր շարքի անանուն երգիչներու ստեղծումներ: Ժողովրդական քնարերգութեան ամէն սովորական եղանակներն հոս կատարուած են այնպիսի վարպետութեամբ մը՝ որ կու տայ բանաստեղծին ձեռքին ամենանոր ոտանաւորի արուեստը: Բանաստեղծին այս սեռը կը միացնէ իսահականը Յովհաննէսեանի և Թումանեանի բանաստեղծութեանց հետ, ընելով զինքը բնորոշ ներկայացուցիչ ուսահայ դպրոցի, շարունակող լաւագոյն աւանդութեանց վաղեմի հայ գրականութեան: Իսահականի երկրորդ մասին ստեղծագործութեան մէջ կը պատկերացուի իր անդրադարձ (réflexif) ոտանաւորները և իր մեծ բանաստեղծական պատմութեամբ «Աբու Լալա-Մահարի», որոնց մէջ մասնաւորապէս պայծառ կ'երևնայ գրականութեան խորհրդապաշտ շրջանի ազդեցութիւնը: Հոս իսահականց կը հանդիսանայ՝ ինչպէս մի ոմն եւրոպացի քերթող՝ դնելով իրեն առջև նոյն կամ նման խնդիրներ՝ զորս

լուծելու կը ձգտին նաև ուրիշ ազգաց
ընտանիքներն, Գաղղիացի, Գերմանա-
ցի և Ռուսերը։ Այս ոտանաւորներէն
կարելի է դատել, թէ ինչպիսի՛ մեծ վար-
պետ ունի հայ գրականութիւնը յանձին
Աւետիք Իսահակեանի։ Այսու ամենայնիւ
դիտելի է որ քերթուածին հերոսը արար քեր-
թող մ'է և թէ լեցուած է նա ասիական փար-
թամութեամբ և գգուանօք։ Արեւելեան
տարրը հոս ալ կը տօնէ իր յաղթանակը
ոռւսահայ դպրոցի ներկայացուցչի ստեղ-
ծագործութեան մէջ, ինչպէս արեւմտեան
տարրը տիրապետող է ամէն տեղ տաճ-
կահայ դպրոցի ներկայացուցիչներուն ար-
տադրութեանց մէջ։

Յովհաննէսեանի, Թումանեանի և Իսա-
հակեանի բանաստեղծութիւնները առան-
ձնապէս մեծ նշանակութիւն ունենալուն
պատճառաւ բոլոր արդի հայ գրականու-
թեան համար՝ մեր հաւաքածոյին մէջ
ներկայացուած են բացառապէս լիովին
անոնց արտադրութիւններն։ Այս երեք
բանաստեղծները կը յօրինեն ամենա-
պայծառ երբեակ խումբ աստեղաց հայ
գրականութեան երկնքին վրայ, և անոր
պատմական արահետին վրայ կեցած է
գործունէութիւնը այս երեք գրիչներուն։
Հայ բանաստեղծութեան ապագայ զար-

գացումը պիտի ըլլայ — արդէն իսկ կայ
յիրաւի — մասամբ զարգացումն անոնցմով
հիմնուած սկզբունքներու, մասամբ ալ
անոնց դրած սահմանը անցնելով, վասն
զի նորին հետ միշտ հնոյն շարունակու-
թիւնը կը միանայ՝ քանդելով զայն։ Մենք
աշխատեցանք ներկայացնել Յովհաննէ-
սեանի շատ զանազան պատկերներու ար-
տադրութիւնները, ի թիւս որոց է վերա-
ստեղծումն հին երգերու և առասպելներու։
Թումանեանի բանաստեղծութիւնը ներ-
կայացուած է գլխաւորապէս իր քնարե-
րական քերթուածներով, որոնց կեղրոնը կը
գրաւէ ընդհանուրին յայտնի «Անուշ»ը,
որուն հետ կը միանայ պատմական քեր-
թուածը «Աղանավանք», վերաստեղծելով
անցեալ Հայաստանը և «Աղջկայ սիրտը».
Թարգմանած ենք մենք մի մանկական
զրոյց «Մի կաթիլ մեղր»։ Իսահակեանի
ստեղծագործութիւններէն թարգմանած ենք
երկու բաժանմունքներն ալ, ժողովրդա-
կաններու մօտեցող շարք մը երգեր և
շարք մ'ալ խորհրդապաշտ ոտանաւորներ,
մեծ քերթուածը «Արու — Լալա — Մահա-
րի» (կամ Քուսիթ 7 Սուրայով, ինչպէս
կոչեր է հեղինակը)։ Յովհաննէսեանի, Թու-
մանեանի և Իսահակեանի նուիրուած էջե-
րը կը հանդիսանան կեղրոն նոր հայ բա-

նաստեղծութեան մէջ՝ յատկանշելով այն մեծ զարգացումը որ ցարդ ձեռք բերուած է:

Այս պատմական բարգաւաճման շրջանէն փոքր ինչ հեռու կը մնայ Աղեքսանդր Ծատուրեանի բանաստեղծութիւնը (Ծն. 1865ին) և ասոր համար պիտի քննենք հոս առանձնապէս. որովհետեւ թէ՛ իր ազդեցութեամբ ժամանակակիցներու վրայ և թէ՛ իր բացարձակ արժէքով նա պակաս չմնաց գործունէութեան մէջ երեք վերը յիշուած բանաստեղծներէն: Հասակակից Յովհանէսեանի՝ Ծատուրեան հրապարակ ելաւ զրականութեան մէջ՝ նոյնպէս նպաստաւոր ժամանակի մէջ, երբ ընթերցողը կը սպասէին նոր քերթողի. և իր առաջին ոտանաւորները գրեթէ իսկոյն յայտնի անուն ստեղծեցին: Կըթուած՝ կեանքի ճնշող դպրոցի մէջ՝ ինքն իրեն ճամբայ բացած Ծատուրեան՝ կապուեցան իր բանաստեղծութիւնները հասարակային խնդիրներու հետ, որոնց նուիրած է մեծաւ մասամբ մասնաւորապէս իր վերջին շրջանին ոտանաւորները: Այլ անոնց կարգին հետ տուած է նաև օրինակներ, անմիջական քնաբերգութեան նմոյշներ, սիրոյ և բնութեան գեղեցկութեան յաւիտենական նիւթեր մշակելով: Կըթեց իր ճաշակը գլխաւոր

բապէս ուսւ բանաստեղծութեան լաւագոյն ստեղծագործութեանց վրայ: Ծատուրեան շատ ուշադրութիւն ըրաւ լեզուի բարգաւաճման և այս նկատմամբ անոր ոտանաւորները իր ժամանակին կը ներկայացընէին զգալի յառաջադիմութիւն, որ և այն ատեն միաձայն նկատողութեան առնուած է քննադատներէ: Ծատուրեան կ'ազգակցի իր ժամանակակից կաճառին հետ՝ իր բանաստեղծութիւնը նոյնպէս մօտենալով ժողովրդային բանաստեղծութեան, որ մենք նշանակած ենք բոլոր ուսասնայ դպրոցի գործիչներուն վրայ, այսպէս օրինակի համար հմայիչ ոտանաւորները « Զուարթ Մայիս. Կանանչ Մայիս »:

Հայ զրականութեան մէջ աչքի ընկնող տեղ կը զրաւէ Ծատուրեան նաև իրր թարգմանիչ ոտանաւորներու: Յ. Յովհանէսեան և Թումանեան նուիրեցին ազգային բանաստեղծութեան քանի մը գերազանց թարգմանութիւններ, այլ անոնց գործն է պատահական ներշնչմամբ: Ընդհակառակն Աղեքսանդր Ծատուրեան գիտակցաբար և սխառեմով նուիրած է ինքզինք թարգմանութեան: Երկու հատորի մէջ տպագրած է ծաղկաբաղ Պուշկինի, Լերմոնտովի, Նեկրասովի, Կոլցովի, Նիկիտինի, Պլեշէյեվի ընտրեւագոյն արտադրութիւն:

ները. բաց ասկից՝ Մատուրեան թարգմանած է Տուրգենևի «Արձակ ոտանաւորներ», «Երեք պատմուածքներ», Գիւղը Մոպսանի, Շիլլերի արտադրութիւններ՝ թարգմանութեամբ անոր ոտանաւորին՝ որ է «Երախան օրորոցին մէջ»: Մատուրեան հրապարակ ելաւ 1886ին տըպագրութեամբ Բայրընի, Հարթմանի, Հիւգոյի, Հէյնի և ուրիշներու: Թարգմանչին այս գործունէութիւնը՝ հասկանալի է չէր կարող մտնել մեր հաւաքածոյին մէջ. ճիշդ նոյնպէս՝ ըստ ընդհանուր բնութեան զրքի նպատակին՝ մենք ներս չառինք կէս երգիծաբանական, կէս զուարճաբանական Մատուրեանի ոտանաւորները հաւաքուած իր «Գրչի հանաքներ» հաւաքածոյին մէջ, ուր կը գտնուին շատ յաջող կտորներ: Մատուրեանի զուտ քնարերգականներէն ներկայացուած են մեր հաւաքածոյին մէջ ըստ կարելւոյն իր բոլոր հիմնական ուղղութեամբ գրուածները:

Այս շարքին մէջ՝ աւելի նշանաւոր բանաստեղծներու սերունդի հետ կ'աշխատէին շատ ուրիշներ, որոնց մէջէն նախ պէտք է նշանակել Դերենիկ Դեմիրճեան (Ծն. 1876ին): Ասոր ազդեցութիւնը այնքան չեղաւ՝ որչափ իր նախորդ աւագ ընկերներուն. բայց պատճառը զլիաւորա-

պէս Դեմիրճեանի ժլատութիւնը եղաւ իբրեւ զրիչ, նուիրելով իր ժամանակն ուրիշ կերպ գործունէութեան (ի թիւս որոց երաժշտութիւն). ինքն կարելիութիւն չունեցաւ մշակելու և երեան հանելու պարգևը: Դեմիրճեանի անունով ստորագրուած են միայն սահմանափակ թուով ոտանաւորներ, այլ անոնց մէջ կան շատ գեղեցիկ պատմական ստեղծագործութիւն Լենկթիմուրի վրայ, ուսկից կտորներ անցած են մեր հաւաքածոյին մէջ, ինչպէս և փոքր՝ բայց թովիչ եղանակով «Աշուն» քնարերգական ոտանաւորը: Այժմ Դերենիկ Դեմիրճեան կ'ապրի ի Թիֆլիս՝ յարելով թուամանեանի գրական շրջանին և կը հանդիսանայ անոր «Դպրոցին լաւագոյն բանաստեղծներէն մին»:

Աւելի թատերագիր քան քնարերգակ կը համարուի Լևոն Մանուէլեան (Ծն. 1864ին). սա հեղինակ է նոյնպէս «Խորտակուած կեանք» վէպին, պատմուածքներու և քանի մը քերթուածներու: Մանուէլեանի մի քանի ոտանաւորներն իր ժամանակին թարգմանուած են ի ուսու լեզու, այլ չեն ներկայացներ ոչ մէկ էական շեղումն անոնցմէ՝ զոր ըրած են իր սերունդին աւելի նշանաւոր ուրիշ բանաստեղծները: Նոյնը պէտք է ըսել և Լեոնցի ոտա-

նաւորներուն նկատմամբ, որ ներկայանալով իբրեւ Պատկանեանի աշակերտ, բայց փոխանակ իր վարժապետին կրքոտ ոգևորութեան նա յայտնեց մտացածին ճարտասանութիւն. որչափ զաղափարական բանաստեղծութիւնը ունի ամէն իրաւունք ուշադրութիւն գրաւելու և ամէն ուժ ներգործելու ժամանակակիցներու հոգւոյն վրայ, այնչափ միտումնաւոր բանաստեղծութիւնը գեղարուեստական ճամբէ դուրս կը մնայ: Աշակերտ Թումանեանի կը հանդիսանայ Վահան Միրաքեան (Ծն. 1875ին), որ հրատարակած է հետաքրքրական քերթուածք «Լալվարի Որս» Միր-Կոնոյ կեղծանունով, բայց բանաստեղծն ուրիշ ոչինչ տուաւ, և ասոր համար առ այժմ կարող չէ համարուիլ ընդհանուր հայ բանաստեղծութեան զարգացման կարգին մէջ: Վերջապէս բաց թողլով կարգ մը ուրիշ անուններ՝ մենք պէտք է անուանենք բանաստեղծուհի Ծուշանիկ Կուրղինեան (Ծն. 1876ին), որ յետ առաջին փորձերու իսահակեանի հոգւով՝ զաղափարային բանաստեղծութեան մօտեցաւ՝ մարքսիզմի հաւատարիմ սկզբունքով: Այս նկատմամբ Կուրղինեան կը հանդիսանայ հայ բանաստեղծութեան մէջ ընտրուիչ երևոյթ: Կուրղինեանի ոտանաւորներուն մէջ կայ ոգևոր-

րումն, և անոր բանաստեղծութիւնը մեր հաւաքածոյին մէջ ներկայացուած է: Աւելցնենք որ նոյն ընթացքը բռնած կ'աշխատի և Յակոբ Յակոբեան (Ծն. 1869ին) և մի քանի ուրիշ աւելի երիտասարդ բանաստեղծներ:

Այսպիսի վիճակի մէջ էր «Ռուսահայ» ղպրոցի զարգացման ճանապարհն՝ աւագ սերնդի բանաստեղծներուն ժամանակը, որոնց ստեղծագործութեան մէջ կ'որոշուէին տակաւին Ժ.Թ. դարու վերջերը, Ի. Կարուսկիգրները: Մի և նոյն ժամանակ «տաճկահայ» բանաստեղծութիւնը առաջ կ'երթար իր ընթացքով՝ հետեւելով ընդհանուր գծերով արևմտեան եւրոպական գրական զարգացման, զլիաւորապէս զաղղիականի: Այս կերպով արևմտեան հայ բերթողներն անհրաժեշտ ինկան զաղղիական «պառնաս»ի ազդեցութեան տակ (պառնասեան ղպրոցի), որ կը պահանջէր անպայման անթերի ձևեր և բերթողի հրաժարումն իր անձնաւորութենէ, բերթողի չքանալն իր ստեղծագործած պատկերներուն մէջ: Պառնասեան ուղղութիւնը բոլոր գրականութեան մէջ՝ ուր ընդունած են զայն՝ միշտ առաջնորդած է ստեղծագործութեան մէջ դէպ ի որոշ ցրտութիւն, այլ սակայն օգնեց բանաստեղծութեան մէջ քանդակա-

գործութեան զարգացման և հասցուց մեծ կատարելութեան ուսանաւորի արուեստը: Նոյնը կատարուեցաւ և «տաճկահայ» բանաստեղծութեան մէջ, որ ի շարս իր լաւագոյն ստեղծագործութեան կրնայ պարծիլ անմեղանշական ձևով (անմեղանշական, — արուեստագիտական բառ այս պարագայիս), մեծ քանդակիչ պատկերներով և մտածուած բովանդակութեամբ, ի փնաս անմիջական ներշնչման և ուսանաւորներու խանդի:

Հայ բանաստեղծներու համար կը մնար փրկարար տարր՝ անոնց անփոփոխ սէրը դէպ ի հայրենիք, որ կը ջերմացնէր և կը կենդանացնէր անոնց պառնասեան ստեղծագործութիւնը: Սակայն բանաստեղծներէ մի քանին մինչև իսկ նիւթի ընտրութեան մէջ չազատեցան իրենց արեւմտեան ընկերներու ազդեցութենէն, փոխելով զուտ ազգային նկարագիրը՝ մշակեցին համազգային խնդիրներ: Անկասկած ըստ իրենց բացարձակ արժէքին՝ վարչեն մնար ուրիշ այսպիսի ուսանաւորներէ՝ որոնք զրուած են ժողովրդային նիւթի վրայ որ կից են Հայաստանի կեանքին: Հայ ընթերցողին համար այս «տաճկահայ» արտադրութիւնները՝ կարող են ներկայացնել մեծ հմայք, քանի որ մայրենի լե-

զուով կու տան իրեն նոյն գեղեցկութիւնը՝ զոր պէտք էր ուրիշ կերպ փնտռել օտար քերթողներու ստեղծագործութեան մէջ: Բայց այս կախարդանքը կ'անհետանայ օտարազգի ընթերցողի համար, որ կրնայ ծանօթանալ այս գեղեցկութեան հետ կամ իր քերթողաց ուսանաւորներուն, կամ ո՛ր և է ուրիշ ոչ — հայ գրականութեան մէջ: Պատմական նշանակութիւնը կը մնայ «տաճկահայ» դպրոցի գործոյն վրայ, և հայ գրականութեան համար նա տուած է շատ կարեւորներ և գեղեցկագոյններ. բայց անոր նշանակութիւնը օտար ընթերցողներու համար այս պատճառաւ շատ կը նուազի: Սասամբ ռուս ընթերցողն — և այն «մշտնջենաւոր» նիւթերն, զորոնք այնչափ եռանդով և յաջողութեամբ կը մշակէ «տաճկահայ» դպրոցն, և այն «անթերի» գեղեցկութիւնը ձեռի, որուն կը հասնի նա իր լաւագոյն ստեղծութիւններուն մէջ — գիտէ ռուս բանաստեղծներու ուսանաւորներէն և գաղղիացի պառնասեան արտադրութիւններէն: Ահա ասոր համար մեր հաւաքածոյին մէջ «տաճկահայ» բանաստեղծութեան նուազ տեղ տուած ենք քան թէ ռուսահայոց. թէպէտ և մենք շատ բարձր կը գնահատենք առանձին արեւմտեան հայ բանաստեղծներու արտադրութիւնները:

Սակայն հարկ է գիտնալ որ «տաճկահայ» դպրոցը չէ տուած բանաստեղծ, որ լայն ըմբռնունքով և հարուստ ստեղծագործութեամբ կարող ըլլար «ռուսահայ» դպրոցի նշանաւոր գրիչներու կարգը դասուիլ: Պէշիքթաշլեանի և Դուրեանի փոխարէն չեկաւ բերթող մը այնպիսի բանաստեղծական զօրեղ ձիրքով: Եթէ չըսենք Տեմիրճիպաշեանի գործունէութիւնը, որոյ բանաստեղծութեանց վրայ մենք չկարողացանք ծանօթութիւն ունենալ (նիւթերու պակասութեան պատճառաւ), այլ Յովհաննէսեանի, Ծատուրեանի, Թումանեանի և Խաչակեանի սերունդներուն կը համապատասխանեն «տաճկահայ» դպրոցի սերունդէն՝ Տիկին Սիպիլ, Շանթ, Զուպանեան, Մալեգեան, և Թէքեան: Մեծաւրենց՝ Թէկ աւելի երիտասարդ՝ բայց կը միանայ անոնց հետ իր բերթողական որոշ բնաւորութեան համար: Այնու ամենայնիւ այս կարգի բանաստեղծներէն ոչ ոք ստեղծած է իրեն ամբողջական «աշխարհ» մը, ինչպէս կ'երեւի, օրինակի համար՝ Թումանեանցի արտադրութեանց մէջ: Անոնք բոլորն ալ ըացառապէս նոյն ընտանիքներն են և անոնց խորթ են և խընդիրները ընդգրկող մեծ գաղափարները:

Շանթ (Ծն. 1869ին) աւելի թատերագիր

է քան ընտանիքագիր: Անոր թատերագութիւնները շատ նշանաւոր են (անոնցմէ մին «Հին Աստուածներ» մօտեւ թարգմանուեցաւ ի ռուս լեզու), բայց իբրեւ զուտ բանաստեղծ նա սիրեց չափաւոր տեղ ունենալ, իմաստասիրական տատանումներ: Իբր իմաստասէր ընտանիքագիր՝ Շանթ ստեղծած է կարգ մը գեղազանց, խոր մտածուած և նուրբ արտադրուած ոտանաւորներ: Մասնաւոր հմայքը Շանթի բանաստեղծութեան հիմնուած է կատարեալ ներդաշնակութեան ձևի և բովանդակութեան մէջ, նա զանոնք անբաժան կը միացնէ և կը զգացուի որ այն գաղափարը կրնար միայն բացատրուիլ նոյն՝ և ոչ ուրիշ կերպով: Տիկին Սիպիլ (Ծն. նոյն 1863ին) տուած է շարք մը գեղեցիկ ոտանաւորներ, որ ոչ մէկ բանով պակաս չեն նոյն շրջանի լաւագոյն գաղղկական բանաստեղծութեան արտադրութիւններէն: Սիպիլի ոտանաւորներուն մէջ կայ բնորոշիչ կանացի բան մը, որուն ըրչ անգամ կը պատահինք հայ բանաստեղծութեան մէջ: — Շատ զգացում կայ Մալեգեանի ոտանաւորներուն մէջ (Ծն. 1873ին), և մեծ վարպետութիւն Միսաք Մեծարեանցի կուտ ոտանաւորներուն մէջ (Ծն. 1885ին). վաղահաս մահը չըթո-

դուց զարգացնելու իր գեղեցիկ տա-
ղանդը:

Ամենէն աւելի զանազան և բազմակող-
մանի է այս բանաստեղծներուն մէջ Վա-
հան Թէքէեան (Ծն. 1877ին): Միանգա-
մայն սա՛ւամենէն աւելի ազգային է, վասն
զի հոանդեամբ հայ կեանքի նիւթեր և
Հայաստանի բախտի խնդիրներ կը շօշափէ:

Թէքէեանի ոտանաւորներն արձագանգ
են Պէշիքթաշլեանի և Դուրեանի բանա-
ստեղծութեանց և ընդհանրապէս կարող է
շատ իրաւունքով անոնց ուղղակի յաջորդը
համարուիլ: Տաճկահայ դպրոցին կ'ազ-
գակցի ձևի ճարտարութեան մէջ, զոր լաւ
մշակած է, ինչպէս արևմտեան հայ բա-
նաստեղծներն հասուցած են մեծ կատա-
րելութեան: Ուրիշ կողմանէ Թէքէեան կը
մօտենայ «ոռւսահայ դպրոցի»-ն իր ընտրած
նիւթերով, որոնք ոռւսահայ բանաստեղծ-
ներու յատկանիշն են, օրինակի համար
«Լուսաւորչայ Կանթեղ»ի աւանդութիւնը,
են: Մեր հաւաքածոյին մէջ Վահան Թէ-
քէեանի բանաստեղծութիւնները ներկայա-
ցուած են մի շարք թարգմանութիւններով,
ինչպէս և տիկին Սիպիլի, Շանթի, Մա-
լեգեանի, և Մեծարենցի բանաստեղծու-
թիւններն: Այս քերթողներուն ոտանաւոր-
ները, որոնք նման են իրենց ձևերով գաղ-

ղիացի բանաստեղծներու ստեղծագործու-
թեանց հետ և համեմատաբար զիւրաւ
կ'ենթարկուին թարգմանութեան, սակայն
դժուար՝ թէ այս թարգմանութեանց թիւն
աւելցնելով ծառային մեր գրքի նպատա-
կին:

Արշակ Զոպանեան (Ծն. 1872ին) մաս-
նաւոր տեղ կը զբաւէ հայ գրականութեան
մէջ: Անխոնջ գործիչ և բեղմնաւոր գրիչ՝
նա մատուց հայրենի գրականութեան ան-
գին ծառայութիւն: Հրատարակեց մոռ-
ցուած հայ գրիչներու բնագիրներ. գաղ-
ղիերէն լեզուով թարգմանեց ժողովրդական
հայ քնարերգութեան օրինակներ և միջ-
նադարեան քնարերգութիւն՝ երկու հատորի
մէջ հաւաքած. խմբագրեց ի Պարիզ հայ
լրագիր. հանդէս եկաւ դասախօսութեամբ
և խնդիրներու գեկոյցներով՝ որոնք կը
վերարերին հայ կեանքի, ևն. — ընդհանուր
այնչափ շատ՝ որուն նման ոչ ոք ըրած է
Հայաստանը արևմտեան հասարակութեան
ծանօթացնելու համար: Այս բոլորի հա-
մար հայ գրականութիւնը պարտական է
խորին երախտագիտութիւն առ Արշակ Զո-
պանեան: Դուազ նշանակութիւն կընան
ունենալ իր յատուկ բանաստեղծութեան
արտադրութիւններն, զորս նա ինքն ծա-
նօթացուց եւրոպական ընթերցողներու,

հրատարակեց իր ոտանաւորներու հաւաքածոն իր իսկ թարգմանութեամբ ի գաղղիական լեզու: Չոպանեանի ոտանաւորներն երբեմն տաղանդաւոր՝ սակայն նմանողութիւններ են նոր գաղղիական բանաստեղծներու, գլխաւորապէս Բողլերի և Վլերլենի: Մեր հաւաքածոյին մէջ ներկայացուած է Չոպանեանէ երկու ոտանաւորներ:

Ընդհանրապէս կարելի է սահմանել, որ «Ռուսահայ» և «տաճկահայ» կրկին դուրսեցնեն զանազան բերթողներու տաղանդի ուժէն անկախ՝ ԺԹ դարու մէջ կատարած են իւրաքանչիւրն իր առաքելութիւնը: Առաջինը շարունակեց և զարգացուց հին հայ գրականութեան աւանդութիւնը և պահեց անձուկ կապը ժողովրդական բանաստեղծութեան և ժողովրդական կեանքի հետ: Երկրորդը կատարեւագործեց արուեստը և ներմուծեց հայ գրականութեան մէջ գաղափարներ և սկզբունքներ արևմտեան գրականութեան, իւրացնելով անոնց նոր յաղթանակները: Ինչպէս մենք արդէն ցոյց տուինք՝ այն էր վերածնունդը, նոր ձևով և նոր զգեստով, հայ գրականութեան ի հնուց յատուկ՝ Արևելքի և Արևմուտքի սկզբունքներու պայքարը: Ռուս գրականութեան միջոցաւ, որ անտա-

րակոյս ազդած է ռուսահայ բանաստեղծներու վրայ, մտցուցած է հայ գրականութեան մէջ խոր վերաբերմունք դէպ ի ծագած հարցերը, ինչպէս գաղղիական գրականութեամբ, որ նոյնչափ անկասկած ազդած է արևմտեան հայ բանաստեղծներուն վրայ՝ ծագել է դէպ ի ոճի և ձևի կատարելութիւնը: Երկու ուղղութիւնը միացնելու փորձը կ'իյնայ յաջորդ սերունդի բանաստեղծներուն վրայ, որոնց գործունէութիւնը տակաւին նոր կը զարգանայ մեր օրերը:

Է.

Ռուսահայ երիտասարդ բանաստեղծներու մէջ ամենէն աւելի նշանաւորը պէտք է համարել Վահան Տէրեան (Ծն. 1885ին): 1905ին հանդէս եկաւ սա իր բանաստեղծական առաջին գրքոյկով, այլ յետոյ հրատարակած ոտանաւորներու շարքին մէջ՝ զգալի կերպով զարգացած և խորը թափանցած է իր բանաստեղծութեան նիւթին: Տէրեան ընթերցողներէ և քննադատներէ ընդունուած է իբր յայտնի մեծութիւն մը, թէպէտեւ արժեքներու մէջ ձայները կը տարբերին: Աշակերտ խորհրդապաշտից Տէրեան, փորձեց իւրացնել հայ բանաստեղծութեամբ այն ամէնը՝ որուն

հասած էր վերջին տասը տարիներուն մէջ եւրոպական բանաստեղծութիւնը (մասնաւորապէս ռուսն և գաղղիականը): Այսպէս Տէրեան ձեռք զարկաւ անոր՝ որ կանխաւ դուրս մնացեր էր հայ քերթողներու հորիզոնէն, փնտռեց նոր չափեր հայ ոտանաւորներուն մէջ, բացարձակ խստութեամբ վարուեցաւ յանգերու հետ, վերջապէս տուաւ նորագոյն ռուս և գաղղիացի բանաստեղծներէ գերազանց թարգմանութիւններ: Տէրեանի բոլոր այս ձգտումները կը մերձեցնեն աւելի արեւմտեան հայ բանաստեղծներու, բայց նա հաւատարիմ մնաց «ռուսահայ դպրոցի» հիմնական ընթացքին վրայ, սրտակից ներշնչումով մերձենալով շատ խնդիրներու՝ իր բոլոր աշխարհահայեցողութեամբ հանդերձ (մանաւանդ լեզուի և ոճի մասին): Մեր հաւաքածոյին մէջ Տէրեանի բանաստեղծութիւնը ներկայացուած է մի քանի հատ զանազան օրինակներով, այլ յայտնի է՝ անոր ստեղծագործութեան փթթումը ապագայի գործ է:

Աւելի ևս պէտք է ըսել զայս երիտասարդ բանաստեղծներու համար, որոնք հանդէս եկան իրր շարունակող Տէրեանի սկսած գործին: Ասոնք ամէնքը շատ երիտասարդներ են, և անոնց արտադրու-

թեանց ուղղութիւնը բոլորովին անորոշ է: Մենք կու տանք միայն իրր օրինակ՝ երկու ոտանաւորներ Տէր-Մարտիրոսեանէն, սակայն չենք ուզեր ասով բաժնել նոր սկսող քնարերգակն ուրիշներու շարքէն, և մերժելով արտայայտել վճռական դատողութիւն՝ անոր ընդունակութեան չափի մասին: Այս բանաստեղծներու շարքին մէջ, որոնց՝ ընդհանուր գծերու մէջ՝ կարելի է վերաբերուիլ դէպ ի նոր ծնած «Տէրեանի դպրոցը», կ'աշխատին հայ գրականութեան մէջ ուրիշ երիտասարդ քերթողներ, որոնք իրենց ընթացքով կ'երթան անկէց անկախ: Այսպիսի տաղանդաւոր բանաստեղծուհի մ'է որ կը ծածկէ ինքզինքը Լէյլի կեղծ անուան տակ, որուն մէկ ոտանաւորը ներկայացուած է մեր հաւաքածոյին մէջ: Որչափ որ կարելի է դատել այն քիչէն՝ զոր ցարդ տպագրած է Լէյլի՝ ո՛րեւէ «ծրագրի» չի հպատակիր և անարուեստ է, այլ ոչ առանց հաւաստեաց, անմիջական գեղարուեստականութեամբ կը պատմէ ոտանաւորով իր անձնական ուրախութիւնը և տրտմութիւնը, և յաճախ՝ տրտմութիւնը: Թուել ուզելով ուրիշ երիտասարդ քերթողներ, ինչպէս տիկին Սըմեհուհի, Տիգրանեան և ուրիշներ, և նաև անոնց սկզբնաւորութեան նկարագիրը՝ մենք

մեր ներածութեան սահմանէն դուրս ելած պիտի ըլլայինք:

Բնորոշիչ է որ այն ատեն՝ երբ Վահան Տէրեանի և իր զինակիցներու բանաստեղծութեանց մէջ «Ռուսահայ» զպրօցը քայլեր կ'առնէ դէպ ի աւելի վարպետ կատարելութիւն և արուեստի խստութիւն՝ անդին «Տաճկահայ» զպրօցն իր երիտասարդ ներկայացուցիչներով կը դիմէ դէպ ի աւելի խորասուզում և դէպի նիւթերու ընդարձակութիւն: Մասնաւորապէս յայտնի է այս՝ արեւմտեան հայ գրականութեան երկու երիտասարդ գործիչներու՝ Դանիէլ Վարուժանի և Սիամանթոյի (կեղծանուն Ստոմ Եարճանեանի) ոտանաւորներուն մէջ: Թէ ապագային ինչպիսի՛ յոյսեր կարելի էր տածել այս երկու անուններուն վրայ՝ այս ժամուս ըսել դժուարին է, քանի որ տխուր տեղեկութիւն կայ, թէ երկու երիտասարդ գրիչներն ողբերգական կերպով սպանուած են ահաւոր մեծ պատերազմին սկիզբը: Յամենայն դէպս՝ որչափ որ գործեր են Վարուժան և Սիամանթոյ՝ բաւական են տեղ ապահովելու հայ գրականութեան պատմութեան մէջ և բացատրել անոնց բանաստեղծութեան ուղղութիւնը:

Վարուժան և Սիամանթոյ՝ նման շատ

արեւմտեան հայ բանաստեղծներու՝ չկրցան ազատ ֆիսկ զաղղիական բանաստեղծութեան ազդեցութենէն, այլ ընտրեցին իրենց օրինակներ անոնց այն նոր ստեղծագործութիւնները՝ որոնցմով նա կ'ազատի «խորհրդապաշտներու» առանձնացումէ և կը փնտռէ կեանքի մերձենալ: Ինչպէս յայտնի է՝ այս ելքը «Փղոսկրեայ աշտարակէն» աւելի խիստ կերպով յայտնեց զօրեղ արտադրութեան մէջ Էմիլ Վերհարն, և անոր բանաստեղծութեան արձագանգն յիշաւի պարզ կը հնչէ Վարուժանի ոտանաւորներուն մէջ: Մինչև իսկ Վարուժանի և Սիամանթոյի ոտանաւորներու ձևերուն մէջ, իրենց ընթերցաններուն տողերու անհաւասար չափերուն մէջ՝ կը զգացուի զաղղիական ազդեցութիւնը, Վերհարնի և Վիելէ-Գրիֆիի և ուրիշներու: Սակայն երիտասարդ հայ բանաստեղծներն ուսան զաղղիացի եղբայրներէ ոչ միայն արուեստը՝ այլ և անոնց կենդանի կապը շրջապատած իրականութեան հետ: Ներկայ կեանքի աշխարհը և արդի հոգւոյ պահանջը գտան իրենց բացատրութիւնները Վարուժանի և Սիամանթոյի ոտանաւորներուն մէջ, ոչ միտումնաւոր ճարտասանական խոկանքի, այլ կենդանի օրինակներու մէջ, որ կը բարձրացնեն

ընդհանուր խորհրդի նշանակութեան: Վարուժան աւելի բիրտ և անողորմ, Սիամանթոյ աւելի քնարերգակ և նուրբ (կանացի), այլ երկուքն ալ իսկական բանաստեղծներ են: Անոնցմէ իւրաքանչիւրը ներկայացուած է մի քանի օրինակներով մեր հաւաքածոյին մէջ:

Մեր ժամանակի մեծ պատերազմը շատ բանի մէջ պիտի փոխէ հայ ժողովրդեան վիճակը, և տարակոյս չկայ որ ասիկա պիտի ազդէ հայ գրականութեան և հայ բանաստեղծութեան վրայ: Կարելի է յուսալ որ աւելի սերտ մերձեցումն առաջ գայ երկար ժամանակ մեկուսացած ապրող հայ ժողովրդեան երկու մասերու միջև, որ արեւմտեան հայերը ձեռք երկնցնեն արեւելեանին և գրականութեան մէջ երկու բաժնուած դպրոցները ձուլուին ի մի:

Որդէն անկասկած նշաններ կան այսպիսի միութեան: Այն ատեն արեւմտեան հայերու բանաստեղծութեան հիմնական արժանաւորութիւնները — մշակուած ոճն և կատարեալ ձևն — կը միանան արեւելեան հայերու բանաստեղծութեան հիմնական արժանաւորութեան հետ, շարունակ խորասուզմամբ բովանդակութեան, և մերձեցմամբ դէպ ի աւանդական անցելոյն սկզբունքները: Ասիկայ կ'ըլլայ առաջին կայան

հայ գրականութեան դարաւոր նպատակի նոր իրականացման — գտնել Արեւմուտքի և Արեւելքի համադրութիւնը:

Վաղուց ըսուած է. Մարգարէ ըլլալը իմաստութիւն է: Հայ երիտասարդ գործիչներու բանաստեղծութեան մէջ կարելի է ցոյց տալ անտարակոյս տաղանդաւոր քերթողներ: Բայց տաղանդը դիպուածական երեւոյթ է, բարերար շնորհ երկնից, ինչպէս կապտագոյն աչքերը: Պիտի յայտնուին արդեօք նոր տաղանդներ մերձաւոր տարիներու մէջ, և ինչպիսինքն արդեօք՝ այս մեզի տրուած չէ գիտնալ: Այլ ըստ այնմ ինչ որ գիտենք անցեալ հայ գրականութեան մասին՝ մենք ունինք իրաւունք հաստատելու, որ իր առջևը բացուած են ամենալայն հեռանկարներ: Հայ ժողովրդական բանաստեղծութեան և միջնադարեան հայ բանաստեղծութեանց մէջ ներփակուած են անսպառ աղբիւրներ նոր ներշնչմանց: Սրաչիւն նպատակն հայ ապագայ բանաստեղծներու է յարուիլ այս կենդանաբար աղբիւրին. խուզարկել, դուրս հանել անոնց մէջ ծածկուած եղանակներն և արդի ոճով մշակել զանոնք, ժամանակիս քերթողական արուեստի բոլոր զէնքերով՝ համապատասխան ժամանակիս հոգւոյ և անոր նոր հարցումներուն: Երկրորդ

նկատակը — որ անբաժան միացած է առաջնոյն հետ և թեւադրուած՝ ամբողջ անցեալ հայ գրականութեամբ՝ և է փնտռել և յայտնել աշխարհի նոր համադրութիւն մը երկու հնադարեան սկզբունքներու, որոնցմով բոլոր մարդկութիւնը կ'ապրի և որոնք այնպէս լուսաւոր կերպով յայտնուած են Հայ պատմութեան մէջ—, Արեւմտեքի և Արեւելքի սկզբունքն է։ Հաշտեցնել զանոնք ի մի բարձր միութիւն, որ ուրիշ զարգացման աստիճանի վրայ՝ արդէն իսկ միջնադարեան հայ բանաստեղծներն ըրած էին՝ է ամբողջ հայ ժողովրդեան պատմական առաքելութիւնը։ Վերջապէս երրորդ նկատակն հայ բանաստեղծութեան՝ է լիակատար, բազմակողմանի և վերջնական արտայայտութիւն ժողովրդային ազգային հոգւոյ։... Համաշխարհային բանաստեղծութիւնը արդարօրէն համեմատած են աստուածային քնարի հետ, որոյ համար ամէն առանձին ազգութիւնները կը ծառայեն իբր մի մի լար։ Հնչեցնել իր լարը միայն իր յատկութեամբ, մասնաւորապէս իր սեփական ձայնով՝ տարբեր բոլորովին ուրիշներէ, և ասոր հետ մեկտեղ հնչեցնել՝ այնպէս որ անոր ձայնը ներդաշնակօրէն միանայ ուրիշներու լաբերու ձայնին հետ, ձևացնելով միակ համ-

աշխարհային ներդաշնակ եղանակ. այս է որ պիտի ըլլայ հայ ազգի բանաստեղծին բարձր կոչումը։

Սեւ ամպերով քանիցս ծածկուած է հայ պատմութեան հորիզոնը, հայ ժողովրդեան քողարկուած կեանքը քանիցս սարսափելի և ծանր մառախուղով պատած՝ այսօր յաղթական կը փայլին անոր բանաստեղծութեան հրային լոյսերը։ Այս փայլը մեզ կը թուի լաւագոյն խոստումն նաև Հայաստանի պատմական ապագայ բախտին վերաբերմամբ։ Տուրքենեի խօսքերը փոխանցելով՝ մենք կրնանք ըսել հաստատ համոզմամբ. «Անկարելի է չհաւատալ, որ այսպիսի բանաստեղծութիւնը մեծ ապագայ ունեցող ազգի մը տրուած ջրլլայ»։

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՈՒՐԻՇ ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄ ՈՒՍՈՒՄՆ
ՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՅԱՐԵԻ-
ՄՈՒՏԸՍ. — Ջարբհամալեամ չ. Գ. ֆր. 8

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱՆ ՀԱՅԿ. ՀԻՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆՑՆԱԽ-
ՆԵԱՑ (Դ-ԺԴ ԴԱՐ). — Ջարբհամալեամ չ. Գ. ֆր. 8.

ՌՈՒՍԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ. — 1, 50 (Առաքել Բա-
րախեանց) ֆր. 18.

ՄԱՐԱՐԱՄԾՈՒՐՆԱՑԻ ԿԱՄ ԿԵՂԾ ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ. —
Խալաթեանց ֆր. 5.

ՔԵՐԹՈՒԱԾՔ ՊԵՏՐՈՍ ԱԴԱՄԵԱՆԻ. — Հաջումի չ. Վ.
ֆր. 7, 50.

ՌԵՂՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ ԱԶԳԱՑԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱՑ. — Նա-
հապետեան չ. Գ. ֆր. 5.

Ս. ՄԵՍՐՈՎՊ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՍԿԵԴԱՐԸ. — Նա-
հապետեան չ. Գ. ֆր. 5.

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱՐ. ԵՐԿԱՍԻՐՈՒՄԵԱՑ ԳՐԱԿ. ԳՈՐ-
ԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐ. — Սարգիսեան
չ. Բ. ֆր. 15.

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ՅՈՎ. ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻՈՑ ԵՒ ԻՒՐ ԵՐ-
ԿԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆՑ ՎՐԱՑ. — Սարգիսեան չ. Բ. ֆր. 4.

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ԱՆՎԱԽԵՐ ԳՐՈՑ
ՎՐԱՑ. — Սարգիսեան չ. Բ. ֆր. 3.

ԱՆԱՆԻԱ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ ԵՒ ԻՒՐ ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՑ
ՆՄՈՅՇՆԵՐ. — Սարգիսեան չ. Բ. ֆր. 5.

ԹՈՒՂԹ ԱՐԱՀԱՄՈՒ ԵՊՍ. ՄԱՄԻԿՈՆԷՑ ԱՌ ՎԱ-
ՉԱԳԱՆ. Սարգիսեան չ. Բ. ֆր. 5.

ՎԱՐՔ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ Ս. ՀՕՐՆ ԵՒԱԳՐԻ
ՊՈՆՏԱՑԻՈՑ. — Սարգիսեան չ. Բ. ֆր. 15.

ՊԱՏԱՍԽԱՆ ԱՌ Բ. ԽԱՂԱԹԵԱՆՑ Ի ՄԱՍԻՆ ՔՆՆԱ-
ԴԱՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒՆ. — Տաղաւարեան (Տորթ. Ն.)
ֆր. 1, 50.

ԵՂԻՇԷԻ ԶՈՐՍ ՅԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ. — Տալեան չ. Գ. ֆր. 3.

on
36-71

20908

2013

